

Іван КРИП'ЯКЕВИЧ

ТУРЕЦЬКА ПОЛІТИКА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

(МАТЕРІАЛИ)

Вступ

Родючі степові землі над Чорним і Азовським морем до кінця XVIII ст. творили “дикі поля” – незалюднену територію. З давніх часів кочували тут різні азійські орди, в XIII ст. прийшли сюди татари, а в XV ст. надморські міста попали під владу Туреччини. Татари і турки своїми озброєними вагагами контролювали степову смугу і не пропускали туди слов’янської колонізації, що з півночі прямувала на південь. Росія і Україна були відгороджені від моря, не мали доступу до південних країн, не могли свobodно розвинути своєї економіки і політичного життя. Тому справа відвоювання родючих степів і морського побережжя була одним з головних питань державної політики Росії і України <1>. Обидва братні народи, російський і український, що вийшли із спільної колиски Київської держави і мали дуже багато спільних рисів в економічному соціальному і культурному розвитку, – єдналися до спільної боротьби проти іноземних загарбників, щоби спільними, дружними силами добути собі шлях до моря. Вагу цієї справи – відібрати з рук татар і турків шляхи до моря – народні маси зрозуміли раніше, аніж догадалися до них пануючі феодальні класи. Вже у половині XVI ст. виникли дві народні військові організації у степовому просторі – Донське військо на Дону і Запорізьке військо на Дніпру. Вони ставили собі завдання – вести боротьбу з “бусурманами” і з рук татар і турків визволити азовсько-чорноморські землі. Від суходолу вони організували походи на Крим та на турецькі приморські фортеці – морем на своїх легких суднах-чайках виправлялися проти турецького флоту і руйнували надморські країни Отоманської імперії. Під натиском донських та запорізьких походів татарська орда була примушена освободити частину окупованих територій: на ці місця з півночі почали прямувати російські і українські поселенці, виникали нові хутори і села, землеробство почало освоювати дикий степ. Завдяки героїчним змаганням селянських мас почала збільшуватися залюднена територія російського і українського народів.

Але ця боротьба за південні землі не ішла без перешкод і російське, і українське селянство, що творило основну частину Донського і Запорізького війська, не могло використати всіх своїх сил у боротьбі з татарами і турками. Народні маси жили в ярмі феодалізму під гнітом експлуатуючих класів. В Росії бояри, на Україні магнати і шляхта пригнічували селян і незаможних козаків, намагаючися

зробити їх своїми рабами. Свободолюбні російський і український народ не давали себе закабалити і вели завзяту боротьбу з своїми жорстокими панами. Ця боротьба коштувала багато крові і багато зусиль. Боротьба з панами не дозволяла скупити всіх сил на оборону і наступ проти татар і турків. Російський і український народ мусіли вести боротьбу на два фронти – проти іноземних наїздників з одного боку, і проти власних панів з другого.

Одна сторінка у героїчних змаганнях народних мас України – це визвольна війна проти шляхетської Польщі 1648–1654 р.р., що закінчилася приєднанням України до Росії. Герой українського народу, Богдан Хмельницький, що очолював селянсько-козацькі маси у цій війні, ставив собі як головну мету – приєднати Україну до Росії. Тільки тісний союз з братнім російським народом міг забезпечити наслідки селянсько-козацької революції та забезпечити Україну від зовнішніх ворогів. Головний фронт боротьби Хмельницький направив проти шляхетської Польщі. Гніт українських і польських магнатів та шляхти налягав на увесь український народ, і сам Хмельницький відчув його вагу, коли магнати відібрали йому його хутір, – тому він і очолив народне повстання проти панів <2>. Але Хмельницький, який все своє життя прожив на самому краю “диких піль”, знав добре, що існує і другий фронт боротьби – з татарами і турками, і він прагнув до того, щоб звести війну з “бусурманами”. Але він, людина з широким політичним світоглядом, розумів і те, що одночасно на два фронти воювати Україні не під силу. Перше треба було покінчити з шляхетською Польщею, а щойно тоді готуватися до війни з турками і татарами. Тому важливим питанням зовнішньої політики України було покищо утримати мир з Туреччиною і Кримом, щоб вони не стали по боці Польщі і не виступили проти України, – навіть щоб вони своїми силами Україні допомагали. В цьому була вся суть турецької і татарської політики Богдана Хмельницького – утримати добрі відносини з Кримом і Туреччиною, аж до того часу, коли Польща буде цілком розбита і Україна приєднається до Росії.

Розглянути політику Богдана Хмельницького супроти Туреччини у всьому її розвитку та оцінити її наслідки, – це мета нашої дисертації.

Джерела до історії відносин між Україною і Туреччиною в середині XVII ст. – неповні, з великими прогалинами. З прямих зносин між Україною і Портою залишилися тільки фрагменти листування, разом ледви 20 документів <3>; вони опубліковані нарізно у різних видавництвах: “Памятниках, изданных Киевской комиссией для разбора древних актов”, “Актах, относящихся к истории Южной и Западной России”, “Архиве Юго-Западной России”, у статті Костомарова “Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты”, “Жерелах до історії України-Руси” т. XII, у недоступних для нас чеських роботах Рипки, врешті в “Історії України-Руси” М. Грушевського у перекладах, які потребують незвичайно обережного і критичного підходу <4>. Допоміжними джерелами служать звіти і донесення різних дипломатів і політичних агентів сусідніх країн. На першому місці треба поставити донесення російських посланників на Україну Унковського, Неронова, Матвеева і Фоміна і ін., дуже широкі і цікаві, опубліковані в “Актах, относящихся к истории Южной и Западной России”, “Донских Делах” і “Історії України в документах і матеріалах”, т. III. Польські реляції і

листування є у збірниках Міхаловського, Шайнохи, Грабовського та у “Памятниках, изданных Киевской комиссией для разбора древних актов”, “Архиве Юго-Западной России”, ч. III, т. IV. Дещо опубліковано з донесень західних дипломатів: австрійські звіти в “Жерелах до історії України-Руси”, т. XII, донесення римських нунціїв там само, т. XVI, матеріали венецького посольства на Україну в “Записках Наукового Товариства ім. Шевченка”. З архівних матеріалів ми використали папку “Турецькі справи” у рукописному відділі Бібліотеки Академії Наук УРСР <5>.

Література до нашої теми дуже скупа. Історики першої половини XIX ст. не дали ніяких основніших робіт про українсько-турецькі відносини. Першу спеціальну статтю присвятив їм М. Костомаров “Богдан Хмельницький данник Оттоманской Порты” (“Вестник Европы”, 1876 р.). Потрапивши на невідомі до того часу турецькі листи до Хмельницького, в яких ішла мова про присягу на договір, Костомаров дав негативну характеристику Богдана Хмельницького, немов він – зраджував Росію. “Знаменитый козацкий вождь, которого мы считаем искренним слугою московского престола и одним из славнейших двигателей дела объединения русской державы, был на самом деле данником Оттоманской порты и не переставал считать себя таким и после переяславского договора, когда, казалось нам, ничто не позволяло бы сомневаться в его верности России”¹. Проти цих поглядів Костомарова виступив другий дослідник цього періоду, Г. Ф. Карпов в роботі “В защиту Богдана Хмельницкого”. У нашій праці ми даємо критичний аналіз цих турецьких листів, на яких Костомаров спирав свій несправедливий осуд політики Б. Хмельницького. Погляди Костомарова приймав також П. Н. Буцинский “О Богдане Хмельницком”.

З польських істориків Л. Кубаля досить місця присвятив зв’язкам Хмельницького з Портою, але не дав їм ясного освітлення; Ф. Равіта-Гавронський ставився до Хмельницького з ненавистю, як до ворога шляхти, і також турецьку політику гетьмана змалював тенденційно.

Зносини Б. Хмельницького з Туреччиною знайшли багато місця в “Історії України-Русі” М. Грушевського. Але цей буржуазно-націоналістичний історик всю діяльність Хмельницького намагався змалювати як ворожу Росії і з цього погляду оцінював також українсько-турецькі зв’язки <6>. Переяславську умову він уважав одною з нетривких політичних комбінацій Хмельницького, і нарочито прибільшував значення зв’язків гетьмана з Туреччиною, щоб врешті виступити з “теорією”, що Б. Хмельницький “хитався між музульманською і антимузульманською орієнтацією” і готов був увійти до “отоманської системи” (т. IX, с. 1495). Ця фальсифікаторська “теорія” не знаходить ніякого ґрунту в першоджерелах і треба її рішуче відкинути.

I

Після здобуття Константинополя (1453 р.) і опанування Балканського півострова турецька імперія підняла плани агресії на задунайські країни –

¹ [Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты // Костомаров Н. И. Собр. соч. – СПб., 1905. – Кн. XV. – Т. XIV. – С. 605 (прим. ред.)].

Австрію, Угорщину Валахію, Трансильванію, Молдавію та на Україну. Напрямок завоювань назначив вже перший султан, що царював в європейській Туреччині, Могомед II. “Поки ми не здобудемо Білгорода сербського, а також Білгорода чорноморського і Кілії – поти боротьба з християнами не матиме справжніх успіхів”. Крок за кроком виконували турки цей заповіт свого султана, з одного боку наступаючи на Австрію і Угорщину, з другого оточуючи Україну. Під турецьким натиском падали один за одним найважливіші оборонні пункти у чорноморських землях. В 1456 р. молдавський воєвода Петро Арон піддався під зверхність султана і з’обов’язався платити гарач. В 1475 р. була добыта турками генуезька колонія Кафа (Феодосія) на Криму і місто стало осідком турецького паші. В 1475 р. кримський хан Менглі Гірей визнав над собою владу султана – кримські татари стали підданцями Порти. Султан Баезид II в 1484 р. здобув Кілію при гирлі Дунаю та Білгород (Акерман) при гирлі Дністра. Баезид називав Кілію ключем і воротами до всієї землі молдавської, угорської наддунайської, а Білгород ключем і воротами до Русі, Польщі і горішнього побережжя Чорного моря. Ці землі були включені прямо до турецької імперії. Під владу султана піддалися також буджацькі або білгородські татари, що кочували у степах над долішнім Дністром і Дунаєм. В Кілії, Білгороді, а також в Очакові при дніпровому лимані поставлено замки і осаджено в них турецькі застави, під командуванням турецьких санджаків. Це мали бути бази для дальшого наступу на українські землі. Турки оточували Україну, держачи у своїх руках гирла великих чорноморських рік та замки, що їх замикали. Також степова смуга, від Дністра до Дніпра, на 150–200 км широка, рахувалася до турецьких земель. Кордон між Великим князівством Литовським або Польщею (після 1569 р.) та Туреччиною не був точно означений; останні, південні українські оселі були Рашків над Дністром, Умань, Чигирин – на південь від цієї лінії протягалися безлюдні “дикі поля”, де кочували татари, і ці землі Туреччина уважала за свою власність. Знову ж по лівому боці Дніпра була країна кримських і ногайських татар; так Україна на всьому південному кордоні була оточена турецькими і татарськими володіннями. Турки здобули також [1475] р.^{1*}. Азов при гирлі Дону, взяли під свою владу азовських татар, разом з ними вели боротьбу проти донських козаків і з допомогою Криму готовилися до наступу на Російську державу. Росія і Україна мали тих самих ворогів; російський і український нарід спільними силами відбивалися від турецько-татарської агресії.

Наступ турків на Україну проходив на протязі довгого часу, від другої половини XV ст. аж до XIX ст. Турецька агресія розвивалася в різних часах з різною силою, залежно від внутрішніх і зовнішніх відносин, в яких перебувала турецька імперія. Туреччина мала роки внутрішнього підйому, коли її економічний розвиток стояв високо, підіймалася промисловість і торгівля, та в руках турецьких феодалів і купців громадилися більші фінансові засоби; тоді також активнішою ставала турецька зовнішня політика і приготувалися нові плани завоювань, під керівництвом талановитих султанів і візирів. Такий агресивний імперіалізм Туреччини проявлявся особливо в часи Солімана I (1520–1566), Османа II (1618–1622), Могомеда IV (1648–1687) – тоді і проти України турки

виступали більш активно. Але турецький наступ на Україну ослабав нераз через те, що Туреччина мала війну з Австрією, Іспанією чи Венецією; воєнні події на заході мали свій вплив на турецько-українські відносини.

Перші турецькі походи на українські землі почалися тоді, коли турки вже твердо засіли над Чорним морем і притягнули під свою владу Молдавію і Волощину. В 1497 р. польський король Ян Ольбрахт, бажаючи добути для Польщі Молдавію і Білгород, пішов походом на Буковину, але молдавани разом з турками його військо розбили. Султан Басид II рішив підстатися за цей наступ і вислав 1498 р. під командуванням сил істрійського паші 40000 війська на Поділля і Галичину. Турки здобули кілька замків на західному Поділлі, підійшли під Львів і спалили його передмістя, спустошили Перемишль і сусідні міста та з великим полоном, який раховано на 100000 людей, і всякою здобиччю вернулися на Молдаву.

У пізнішому часі турки нападали на Україну вже не самі, а спільно з татарами. В 1523 р. 5000 турків і білгородських татар спустошили Поділля і Галичину. Літом 1524 р. турки виступили новим походом з 13000 війська. В 1551 р. турки разом з татарами облягли Брацлав; турецька артилерія обстрілювала замок і місто мусіло піддатися, і турки його знищили і спустошили та забрали багато полону.

Велику активність проявили турки у другому десятиріччі XVII ст. Це був час великого розвитку походів запорізького козацтва на Чорне море: турки, розлючені ними, рішили опанувати південну Україну і знищити центри козацького "розбійництва". В 1614 р. намісник Румелії, Агмед паша, з великим військом прийшов до Білгороду звідси вислав турецький флот до Очакова, щоб там перехопити козаків запорожців, що верталися з морського походу, а сам рушив суходолому тому ж напрямі. Він мав доручене від султана побудувати замки на головних українських ріках; почав будувати один замок при гирлі Буга, другий шість миль вище, при усті Чичаклею до Буга; мали бути відновлені також колишні татарські замки на долішньому Дніпрі, в Тегінці і Аслангородку, але прийшла осіння негода, турки знеохотилися вернутися на Дунай. Але в 1615 р. прийшли нові турецькі полки і побудували замки у Тегінці і Аслангородку (Іслам-Кермен). В 1616 р. турецький воєнний флот, під командуванням Ібрагіма паші ходив Дніпром на Січ, де в тому часі не було війська, поруйнував укріплення на Запоріжжі, забрав кілька надцять запорізьких човнів і кілька гармат і з цими "трофеями" вернувся до Константинополя. В 1617 р. Туреччина продовжувала агресивні кроки. Румелійський намісник Іскандер паша з турецькою армією перейшов Молдавію і став на українському кордоні, на Дністрі, під Яругою. Але поляки, що не були готові до війни, почали переговори і з'обов'язалися стримати запорізькі походи на море. Турецький полководець досягнув тільки одне, що зруйнував прикордонний Рашків і поляки обіцяли знищити Бершадь. В 1619 р. Іскандер паша знову прийшов на кордон; поляки склали з ним перемир'я, але на недовгий час. В 1620 р. турки погромили польське військо під Цецорою. В 1621 р. султан Осман з великою турецькою армією та з допоміжним татарським військом прийшов під Хотин; боєздатного війська мало бути 150000, з усякою службою 300000. Полякам на

допомогу прийшли запорізькі козаки під командуванням Петра Конашевича Сагайдачного. Турки вели головні приступи на козацький табір, а запорожці погеройськи відбивали атаки і раз у раз робили вилазки на султанський табір. Боротьба тривала місяць, врешті султан знеохотився і пристав на мир.

Більш десяти років турки не висилали своїх військ на Україну. В 1627 р. на султанській раді вирішено побудувати нові турецькі замки на долішньому Дніпрі, але цього рішення не повелось виконати, бо запорожці зруйнували один із старих татарсько-турецьких замків, Іслам-Кермен<7>. В 1633 р. турецький полководець Абаза паша рушив з турецьким військом і допоміжними частинами молдавськими, валаськими і татарськими, разом 55000, під Кам'янець, але поляки разом з запорожцями відбили його приступ. [...]2*

II

В 1648 р. розпочалася визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі. Гніт укр[аїнських] і поль[ських]3* магнатів і шляхти, жорстока експлуатація трудових мас спричинили всенародне повстання проти Польщі. Головною роллю у боротьбі мало селянство і незаможне міщанство, на яких найважче лежав шляхетський режим; але до повстання пристало також середнє міщанство, духівництво, дрібна шляхта – всі групи населення України, для яких нестерпний став соціальний, культурний і політичний гніт панів-магнатів. Організацію боротьби провело запорізьке військо, яке очолював народний герой, гетьман Богдан Хмельницький.

Прагненням українського народу було визволитися від шляхетсько-польського панування і з'єднати Україну з братнім російським народом. Спільна православна віра, спільні культурні традиції, близькі торгові зв'язки, спільна боротьба з татарами і турками – все те єдило Україну з Росією і викликало бажання з'єднатися в одній державі. Богдан Хмельницький від самого початку війни закликав царя Олексія Михайловича прийти з допомогою України та вислав посольство за посольством до Москви, переконуючи російський уряд про користі приєднання України до Росії. Але російські бояри не довіряли силам українського повстання, не знаючи, чи воно буде мати тривкі наслідки, і не зважувалися зривати миру з Польщею; Росія допомагала Україні хлібом, але військової допомоги не дала і відкладала на дальший час справу приєднання України.

У цих відносинах Богдан Хмельницький був примушений шукати союзників для України в інших країнах. Починаючи війну, він склав союз з Кримом. Це було важке і трудне рішення, бо український народ уважав татар найгіршим ворогом, який щорічними набігами руйнував і нищив Україну. Але цей союз був необхідний, бо забезпечував запорізькому війську свободний тил на час війни з Польщею, а до того татари могли дати і деяку військовою допомогу. Але Богдан Хмельницький не довіряв татарам, особливо, коли виявилось, що хан веде переговори з Польщею і готов дати себе перекупити польським панам. Це був союз, необхідний на деякий час, але небезпечний для України.

Увійшовши у близькі зв'язки з Кримом, Хмельницький був примушений розпочати дипломатичні переговори також з Туреччиною, бо кримський хан

був вазалем турецького султана. Турки були таким самим ворогом України, як татари, але політичні відносини склалися так, що і з ними треба було порозумітися.

Богдан Хмельницький був добрим знавцем турецьких справ. У битві під Цецорою 1620 р. він попав у турецький полон, і перебував в ньому два роки, у Константинополі, як невольник одного з старшин султанського флоту. Там він мав змогу придивитися побутові звичаям турків, та спостерігати військові сили Туреччини; можливо, що він вивчив дещо турецьку мову і познайомився з деякими видатними турками: пізніше один з султанських дорадників, Бектешага, підтримував особливо близькі зв'язки з гетьманом, може здавна був з ним знайомий^{4*}. Хмельницький, як невольник, пізнав добротурецьку неволю, а також, крім бранців з України, зустрічав^{5*} певно і балканських слов'ян, що страждали у турецькому ярмі. Ця особиста знайомість Туреччини мала пізніше велике значення для його тур[ецької] політики^{6*}. Вернувшись на Україну, викуплений запорожцями, він пристав до запорізького війська, ходив у походи на татар і мабуть не раз зустрічався у бою також з турецькими яничарами. В 1646 р. Хмельницький, разом з іншою запорізькою старшиною, був викликаний у Варшаву на двір польського короля Володислава IV для переговорів над планом турецької війни. Тут він познайомився з планом союзу християнських держав проти Туреччини, який проєктувала Венеція: у війні мала взяти участь, крім Венеції, Австрії, Польщі, також Росія і балканські слов'яни, а запорізьке військо мало іти великим морським походом на Константинополь. Увесь план війни обговорено детально з представниками Запоріжжя, король дав козакам дозвіл побільшити удвоє реєстрове військо і дав грошеву допомогу на будову човнів. Але польський сейм не погодився на війну з Туреччиною і всі плани розбили².

Богдан Хмельницький був сином українського народу, глибоко відчував народні прагнення, з ненавистю ставився до турків і мріяв про те, щоб Туреччину розгромити, забезпечити Українотривко від турецько-татарських наїздів, а також подати допоміжну руку братам слов'янам на Балканах. Невдача планів турецької війни 1646 р. була для нього дуже болюча, але він не губив надії, що в майбутньому поведеться йому ще проти турків рушити. План такої війни він розгорнув перед російським послом Гр. Нероновим у листопаді 1649 р. – про це будемо вва далі.

Хмельницький вороже ставився до Туреччини, як і до Криму, і безперечно важко приходилося йому розпочинати переговори з султаном – але політична ситуація присилувала його до цих зв'язків.

III

Чутки про наміри запорізького війська вести переговори з Туреччиною появилися вже після перших перемог над поляками на Жовтих Водах і під Корсунем. Післанець воєводи Адама Кисіля, чернець Петроній Ласко, що був у

² *Czermak Wiktor. Plany wojenne Władysława IV. – Kraków, 1895; Грушевський М. Історія України-Руси. – К.; Відень, 1922. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 18–22, 142–143.*

Чигирині у другій половині червня 1648 р.^{7*}, привіз такі вісті: “Такий спосіб подає хан: якщо не хотілиб воювати з Польщею, то обіщює їм добру плату від турецького царя, щоб вибралися з Запоріжжя на море, скільки їх може бути, хочби і сто тисяч їхало, щоб помогли воювати венеціян. Це з їх уст чув той отець (Ласко), але вони не йдуть на те, бояться зради”. Але далі із слів Ласка виходить, що між старшиною була партія, що готова була іти на переговори з турками: “Друга думка, особливо старшини, така: якщо не прийде замирення (з Польщею), піти на Запоріжжя з усіма засобами і звідтам переговорюватиз Польщею і з турками; всюди говорять, що бути нам цього літа на морі, або воювати турків, або на турецькій службі”³. У цих звістках інтересне це, що між старшиною говорилося вже про переговори з Туреччиною, та що до такого рішення підмовляв запорожців татарський хан.

В липні 1648 р. стало ясным, що миру з Польщею не буде Хмельницький вислав до Варшави посольство з умовами замирення; поміркована партія, яку очолював коронний канцлер Оссолінський, прихилилася до переговорів, але магнати з України, під проводом Єремії Вишневецького зірвали мир і розпочали наново війну. Хмельницький був примушений відновити союз з Кримом і закликати татар на допомогу проти Польщі. Мабуть тоді також, послухавши поради хана, розпочав переговори з Туреччиною.

Початок цих переговорів^{8*} нам відомий тільки з оповідання, записаного у книзі польського мемуариста, Голінського<8>. За його словами Хмельницький звернувся до султана Ібрагіма, обіщюючи йому піддати під владу всю Русь, подавав надію на завоювання Польщі, а собі в нагороду просив волоське (тобто молдавське) господарство. Але “султан не схотів зв’язуватися з таким мало-значним чоловіком, що зломив віру своєму володареві, до того ще в такий час – безкоролівний. Тому Хмельницький звернувся до яничарів – їм поновив свої обіцянки, виясняючи всі вигоди даного моменту для війни; в тім же напрямі, мовляв, повела агітацію й Венеція, бажаючи відвернути від себе на Польщу енергію й сили турецькі. Яничари зробили революцією скинули Ібрагіма, а нове правительство хоч теж не хотіло помагати козакам безпосередно, “яко голоті і гультайській своєвільній купі”, але пообіцяло післати в поміч татар, щоб Хмельницький з ними здобув Камінець і передав туркам разом з усею Русю: в такім разі дістане нову поміч і буденастановлений господарем волоським”⁴.

Яничарський виступ, в якому був убитий Ібрагім, а настановлений султаном малолітний Могамед IV, відбувся 9 серпня 1648 р. – отже в тому^{9*} часі могли мати місце^{10*} перші спроби^{11*} Хмельницького зв’язатися з Портою^{12*}. Оповідання Голінського не знайшло дотепер потвердження в інших джерелах, але все таки нема причини його цілком відкидати; дальший розвиток подій вказує, що вже в середині 1648 р. ці переговори могли розпочатися. Але приходиться сумніватися,

³ *Szajnocha Karol*. Dwa lata z dziejów naszych 1646, 1648. Opowiadania i źródła. – Lwów, 1869. – Т. II. – С. 362–363.

⁴ Повний текст оповідання Голінського не опублікований<9>: зміст в – *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Відень, 1922. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 59.

чи Хмельницький мав такий рішальний вплив на цей заговор, як це оповідає Голінський <10>: роль запорізького посольства могла бути тут тільки побічна. Одне можна ствердити, що новий турецький уряд, який перетривав до 1651 р., справді прихильно ставився до Хмельницького. У цьому уряді видатну роль відігравав Бектеш-ага, “названий батько” молодого султана⁵: цей турецький вельможа^{13*}, як каже один з сучасників, “прийняв за сина” Хмельницького⁶, тобто взяв його під свій протекторат і утримував з гетьманом сердечні зв’язки. Вище ми висловили здогад, що це був давній знайомий Хмельницького, з часів його неволі у Константинополі 1620–1622 р. Треба здогадуватися, що Хмельницький добув собі вплив у дивані своїми дарунками, перекупством, як це була звичайна річ в Порті. Неімовірно треба уважати вістку, немов то Хмельницький вимагав для себе^{14*} молдавськогосовоєводства; такі чутки появлялися і в інших джерелах⁷, але такі плани для того часу неможливі: літом 1648 р. Хмельницький мав перед собою інше завдання – розгромити польську шляхту, і про Молдаву не міг і думати. Хмельницький, очевидно, не вимагав від Порти більш нічого, тільки, щоб вона дозволила Криму та іншим татарам допомагати запорізькому війську^{15*}. Така акція була бажана для самого хана, проти якого гостро виступала в Константинополі польська дипломатія, закидаючи йому, що зрадливо напав [на] Польщу.

Переговори Хмельницького з Портою продовжувалися після осіннього походу 1648 р., коли поляки були розбиті під Пилявцями і українські війська пройшли шлях на Львів і Замостя. Про цей похід хан Іслам Гірей повідомив султана, що “Хмельницький з татарами пів Корони взяв”, що відновлено татарсько-український союз та що вважає неправдоподібним, щоб козаки коли-небудь могли поєднатися з поляками⁸. Хан, очевидно, підтримував зв’язки України з Туреччиною. Чи ці зв’язки були тривкі, не знаєм^{16*}.

У деяких польських збірках зберігся лист Хмельницького до султана з датою 14 жовтня 1648 р. Після вступних міркувань про божу справедливість, у листі писано так: “Не хотів господь бог терпіти кривди убогого, покарав гордість безбожних ляхів, так що більш від страху, як від зброї полягло їх на різних місцях до сто тисяч, мало що їх випущено за ріку Вислу. А нам г[осподь] бог в нагороду наших кривд, більшу половину польськогосовоєводства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усею Руссю, аж по Вислу дозволив відібрати на власність. Після такого успіху вся релігія грецька задумала шукати собі не іншої мети, тільки

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1875. – Т. VIII. – С. 353.

⁶ Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza / Wyd. A. Helcel. – Kraków, 1864. – S. 648.

⁷ “Оповідать, що Хмельницький, козацький старший, одержав надання на воеводство Валахії від турка, з обов’язком віддавати його державі всі вазальні прибутки, які добуде в цій країні” (папський нунцій Торрес, 10. X. 1648: Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1919. – Т. XVI. – С. 26).

⁸ Лист В. Бечинського з Константинополя 30. I. 1649: Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 362.

вічного володаря, прийняти за пана і оборонця, вашу цісарську милість, пана мого милостивого, як того, якого сили ніяка держава не стримає задля численності рицарських людей у державі в. ц. милості, – до яких і наше запорізьке військо бажає приєднатися і залишатися вічними вазаліями, обіцяючи всяку прихильність і охотута готовість ставати у триста тисяч за найменшим наказом в. ц. м. На це послушенство, віру і підданство, дозволю в. ц. м. вислати пограничних пашів, силістрійського і білгородського при яких ми потвердили б це присягою, подавши їм під владу цю державу, добути шаблю. Якщо накажеш в. ц. м. і останок Королівства і Литву відібрати, не приводячи багато свого війська, я цими ж моїми людьми в короткому часі доконаю того. Про це тільки прошу покійно в. ц. м., щоб дозволив з прихильністю прийняти цей наш добрий афект і дарунок, і дав вільне ухо як моїм послам, так і святому константинопольському патріархові нашої грецької релігії, до якого самі наші старші через духовних^{17*} з уповноваженням своїх послів виправили, щоб в. ц. м. вже вічно схотів взяти під своє щасливе панування, – приєднавши цю державу до волоської і мультавської землі. А мені, підніжкові своєму як вже перше я просив, так і тепер повторюю моє прохання, – волоське господарство конферуває теперішній є зрадником в. ц. м., мого милостивого пана”. Слідує закінчення, дата і підпис: “Найнижчий підніжок в. ц. м., Богдан Хмельницький, гетьман запорізького війська і всієї Русі”⁹.

В історичній літературі автентичність цього листа вважається сумнівною¹⁰. У загальному змісті лист відповідає тогочасній ситуації: справді запорізьке військо завоювало “половину Королівства” – такого вислову уживав і кримський хан; можна допустити і чванливі обітніці зібрати 300000 війська і завоювати решту Польщі і Литву; можлива є звістка про посольство до царгородського патріарха. Але мало правдоподібнеє те, щоб Хмельницький вже осінню 1648 р. заявляв охоту піддатися під владу султана, бажав скласти присягу вірності, хотів, щоб Україну приєднано до Молдавії і Валахії, та щоб султан надав йому молдавське воеводство. Все те було можливе щойно у пізнішому часі, у переговорах 1649–1651 рр., як про це буде мова далі. Лист треба вважати підробкою якоїсь людини, що хотіла скомпромітувати Хмельницького, як прихильника турецького підданства <11>. Але можна припускати, що осінню 1648 р. Хмельницький вів якісь переговори з Портою і чутки про них використано, як основу для підроблення цього листа^{18*}.

IV

Певніші відомості про українсько-турецькі переговори маємо з 1649 р. Спроб зв’язатися з Константинополем Хмельницький робив декілька. Польський післанець, що був у Чигирині в липні 1650 р., приводить слова Хмельницького, що він нарікав на молдавського воеводу, Василя Лупула: “[...] під час війни з ляхами

⁹ *Barącz Sadok*. Pamiętnik zakonu ww. oo. bernardynów w Polsce. – Lwów, 1874. – S. 136–137 [ДБХ. – С. 626–627; з датою 18 (28) листопада 1648 р. (*прим. ред.*)].

¹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Відень, 1922. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 135.

писав я декілька разів до цісаря його милості, а він листи переймав і ляхам відсилав [...]”¹¹.

Одне з цих посольств дійшло до Константинополя; подав про нього відомість з Варшави кам’янецький каштелян: “добув вістку з Порти, з Константинополя, що Хмельницький там робив заходи добути перемогу, обіцюючи, що всі міста і країна, в якій зможе запанувати, прийме магометанську віру; та що прохання козацького гетьмана прийняли тут і вислухали з великим вдоволенням і зовнішніми обітницями”¹². Це посольство могло бути в Константинополі весною 1649 р.

Мабуть про те саме посольство писав Адам Кисіль полковникам запорізького війська: “Така є відомість, що пан гетьман турецькому цісареві своїм секретним листом мав піддатися, обіцюючи бісурманській державі землю всім нам рідну, християнську, щоб турецький цісар орді і силістрійському паші наказав нас воювати”¹³.

Вістка Кисіля про те, немов Хмельницький заявив бажання піддатися султанові, є, очевидно, видумкою самого Кисіля; в інших джерелах з того часу про це нема ніяких згадок. Так само безсоромно^{19*} видумане і те, що гетьман обіцював поширювати магометанську віру, – пізніше також поляки поширювали такі брехні, щоб компромітувати Хмельницького. Мета весняного посольства до Порти була мабуть тільки в тому, щоб добути турецьку допомогу проти Польщі. Про це є декілька вісток. Кам’янецький каштелян 1 травня 1649 р., оповідаючи про приготування Хмельницького до війни з поляками, додає, що “туркам, що коло Буджаків і Дунаю живуть, на ту ж службу наказано”¹⁴. В іншому листі, з 5 травня, той сам кореспондент висловлюється так: “Силістрійський паша з турками добрудзькими, білгородськими і всіма поближчими до Дунаю, багато має помагати козакам, бо йому це наказано від Порти”¹⁵. Також король Ян Казимир в універсалі з липня 1649 р. повідомлював, що “[...] Хмельницький порушив на нас турків поближче Дунаю [...]”¹⁶. Але не маємо ніяких вісток про те, чи справді турецька допомога була надіслана.

З інших джерел довідуємося, що Хмельницький у своєму листуванні з Портою заступався також за хана Іслам Гірея. Військовий писар Іван Виговський таке оповідав російському послові Гр. Неронову в листопаді 1649 р.: “[...] коли кримський хан пішов з війни у свою землю, [гетьман] вислав від себе своїх послів до турецького царя, щоб турецький цар кримського царя не переміняв і

¹¹ Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1914. – Ч. III. – Т. IV. – С. 497. В іншому варіанті сказано, що Хмельницький здавна хотів піддатися Порті, “але волоський господар, як цісарський зрадник, затримував їх і переймав, а до Польщі відсилав” (Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 554).

¹² Звіт Торреся 29. V. 1649 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 43.

¹³ Grabowski Ambrozy. Ojczyście spominki. – Kraków, 1845. – Т. II. – С. 26.

¹⁴ Ibidem. – С. 17.

¹⁵ Ibidem. – С. 19.

¹⁶ АЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. – С. 286.

ніякого утиску йому не чинив [...]»¹⁷. Мова йде про посольство після зборівського походу отже осінню 1649 р.

Папський нунцій у Варшаві, Торрес, у грудні 1649 р. мав вістку про ще одне посольство Хмельницького до Порти: «Кажуть, що вислав три посольства – одно до турка, друге до татарського хана і третє до Трансильванії; жадає допомоги і обіцяє їм допомагати в якій-небудь потребі з 40000 козаків»¹⁸.

Як з огляду українсько-турецьких зносин 1648–1649 рр. видно, вони не довели до тісніших зв'язків між обидвома країнами. Ініціатором їх був кримський хан, і Хмельницький своїми посольствами в першу чергу укріплював становище хана в Порті. Для себе Хмельницький вимагав, щоб султан не заборонював ханові давати і далі допомогу Україні. Можливо просив також, щоб султан прислав допомогу і турецьким військом. Це були справжні прагнення Хмельницького. Зате треба відкинути вістки, що Хмельницький заявив охоту піддатися під владу султана – навіть у пізнішому листуванні (1650 р.) український гетьман таких заяв не складав. Відношення Хмельницького до Порти можна схарактеризувати як дуже стримане^{20*}. Хоча він вислав ряд посольств до Константинополя і утримував добрі зв'язки, то не брав на себе ніяких політичних з'обов'язань супроти султана.

Це ішло по лінії загальної політики Хмельницького. Ведучи війну з шляхетською Польщею, він шукав для України тривкого союзника і таким союзником він уважав Росію. У найближчий час після перемог на Жовтих Водах і під Корсунем, 8 червня 1648 р., Хмельницький вислав листа до царя Олексія з заявою: «бажали б ми собі самодержця господаря такого, як ваша царська вельможність, православний християнський цар». Такі самі прагнення він висказував у листах до прикордонних російських воевод, та через послів запорізького війська, висланих до Москви. Таке бажання він висловив через свого посла, полковника Силуяна Мужилівського на початку 1649 р., через царського поціланта В. Михайлова, в лютому 1649 р., через полковника Федора Вешняка, у переговорах з царським посланцем Унковським у квітні 1649 р. та з Гр. Нероновим в листопаді 1649 р.¹⁹. Це був постійний твердий напрямок політики Хмельницького: він не минав ніякої нагоди, щоб роз'яснювати російському урядові вагу українсько-російського союзу, який уважав основою майбутнього України. Одночасно Хмельницький вів переговори з іншими сусідами – з Польщею, Молдавією, Валахією, Трансильванією, але все те були тільки побічні, допоміжні заходи. Так само вступив він у зв'язки з Туреччиною, але не ангажувався сильніше, не з'обов'язувався до ніякого тривкого союзу.

¹⁷ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 316.

¹⁸ Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 63.

¹⁹ *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.) [= Нариси з історії України, вип. 4]. – К., 1940. – С. 51–59; Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 311.

В тому часі Хмельницький не тільки не в'язався тіснішою приязню з султаном, але навіть готов був вести війну з Туреччиною.

Після успішного закінчення походу на Польщу літом 1649 р. зв'язки з Тур[еччиною] для Укр[аїни] вже не були такі важливі, як давніше. Зборів[ський] мир поклав осно[ву] миру із Польш[єю], і спершу здавало[ся], що цей мир буде тривкий. Отже для Б. Хм[ельницького] не були потрібні допомоги Туречч[ини]. Як мало цинив Хм[ельницький] Порту видно з того, що він готов був навіть [...]»^{21*}.

Туреччина від [1645 р.]^{22*} перебувала у війні з Венеці[єю] [...]»^{23*}. Ці невдачі могутньої турецької імперії зробили велике враження в Європі. Всі давні вороги Туреччини – Австрія, Іспанія, папський Рим, Польща – уважно стежили за цими подіями, маючи надію використати для себе ослаблення турків. Венецькі послы і агенти пильно підтримували ці настрої, прагнучи з'організувати європейську протитурецьку лігу, як це плановано 1645–1646 рр. До цих планів приєдналися також балканські слов'яни, які чекали визволення з турецького ярма, та деякі турецькі вазальні держави. Найпершим протектором визвольного руху став воєвода Валахії Матвій Басараб: в його столиці Терговиште під кінець 1649 р. відбувся таємний слов'янський з'їзд під проводом католицького болгарського єпископа, Деодата. Зі з'їзду вислано до Польщі окремого висланника Петра Парчевича²⁰. Трансильванський посол в Конст[антинополі] говорив про спіль[ний] виступ Ав[стрії], Поль[щі], Тран[сильванії], Мол[давії] та Вал[ахії] проти Тур[еччини]^{21. 24*}.

Розійшлися також чутки, що проти султана готов повстати кримський хан, Іслам Гірей. Хан ніби-то не міг наладити відносин з урядом нового султана Могамеда IV. Він висловлював обурення, що убито султана Ібрагіма, що був спокривнений з ним, не хотів визнати султаном малолітнього Могамеда, заявляв власні претензії до султанського престолу. З другого боку, турецький уряд робив закиди ханові, що він без дозволу Порту напав на Польщу, без її відома склав мир, не прислав до Константинополя видатних бранців та звільняє їх по своїй волі²².

Відомості про напружені турецько-кримські відносини мав також Хмельницький і навіть раніше, чим вони появилися на заході. У розмові з російським послом Унковським у квітні 1649 р. Хмельницький говорив: «Коли за божою допомогою цю війну (з Польщею) закінчимо в доброму щасті, цар (хан) з усім Кримом також хоче визволитися з неволі турецького султана і закликає мене і все запорізьке військо у поміч собі і передає нам турецький полон і здобичу, так,

²⁰ Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1907. – Т. 78. – С. 55.

²¹ С. Ренігер, авс[трійський] резид[ент] при Порті, 17. X. 49: Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 121.

²² Польські звідомлення Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1928. – Т. IX. – Ч. I. – С. 33–34; звіт Торреса з 5. III. 1650: Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 74–75; звіт Ренігера Там само. – Т. XII. – С. 121.

як і ми передали йому польський полон і здобичу – і ми за божою допомогою будемому помагати. Надіємося, що бог дозволить кримському ханові визволитися з турецької неволі, бо тепер турецький цар дізнав від німців великої шкоди, німці побили у нього багато людей і на Білому (Середземному) морі шлях до Єгипту при них”²³.

Пізніше, у листопаді 1649 р., Хмельницький знову говорив Гр. Неронову що хан хоче піддатися під владу російського царя. Неронов заявив, що це неправдоподібно, бо хан залежить від султана і той може його усунути. Але Хмельницький відповів: “Давніше турецький цар часто переміняв кримських ханів і вони його боялися, а тепер турецький цар сам боїться кримського хана і великогозапорізького війська, і ніякої влади турецький цар над кримським ханом не має; кримський хан не слухає його наказів і надіється кримський хан на гетьмана; і запорізьке військо ніколи кримського хана не зрадить і далі кримський хан не буде слухати ніяких наказів турецького царя”²⁴.

Опозиційне становище кримського хана до султана мало очевидний вплив на Хмельницького, який вже давніше ставився недовірливо до Туреччини, а тепер був добре поінформований про внутрішню слабкість турецької імперії. Відомості про повстанчі рухи балканських слов’ян доходили до нього безпосередньо від слов’янських емігрантів і висланників та інших невдоволених підданих султана, що приходили на Україну <12>. “Кримський цар і волохи, і серби, і мунтяни, і білгородські князі до нього безнастанно присилають з тим, щоб запорізьке військо ішло війною на турецького султана”, – оповідав Хмельницький Неронову²⁵. Деякі з слов’янських виходців відомі нам по іменам. Так, сербин Василь Данилович приїхав з Сербії на Україну в 1648 р., вступив до запорізького війська і став на роботу у військовій канцелярії²⁶. Другий сербин Микола Маркович працював також при військовому писарі, який посилав його до Константинополя на розвідку²⁷. У пізнішому часі приїхав на Україну з Мунтянії (Валахії) капітан Іван Юрєвич Сербин, “роду великого і доброго – потрібний і розсудний до війська на побіду на невірних іноплеменників, що переслідують нас і віру нашу православну”²⁸. Війна Венеції з Туреччиною, визвольний рух балканських народів, опозиційні виступи кримського хана, зазиви з боку пригнічених слов’ян – все це укріплювало Хмельницького у його протитурецьких настроях. Він почав захоплюватися планами війни з Туреччиною. Поль[ський] агент у Відні Вісконті оповідав, що Хм[ельницький] писав до Яна Каз[имира], намовляючи підняти війну з Тур[еччиною] – переконуючи його різ[ними] доказами та впевнюючи про успіх²⁹.^{25*}

²³ Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. III. – С. 169.

²⁴ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 313.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – Т. III. – С. 453–455.

²⁷ Там само. – Т. X. – С. 580.

²⁸ Там само. – Т. XIV. – С. 61–62.

²⁹ Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Док. 94. – С. 124; пор. лист Яна Каз[имира] 12. XII. 49: Там само. – Док. 96. – С. 124; Ф. Лізоля 20. II. 50, 30. IX. 50: Там само. – С. 128, 137.

У розмовах з російським послом Нероновим у листопаді 1649 р. Хмельницький так з'ясував свої плани: “Якщо ляхи з ним і військом запорізьким мирові договорні статті на сеймі звершать і закріплять по правді, нехай буде відомо государю й цар. величеству, що прохаючи у Бога милості, договорившись з кримським царем та з волохами, сербами і мунтянами, хоче промишляти над турецьким царем; а кримський цар та волохи, серби, мунтяни і білгородські князі до нього безнастанно присилають з тим, щоб запорізьке військо ішло війною на турецького царя. І нині у нього виготовлено на Дніпрі під Кодаком триста човнів, а він наказав тепер ще на додаток виробити двісті човнів на те, щоб йому в цих човнах посилати на війну на турецького царя запорізьких козаків водяним шляхом, а сам гетьман з запорізькими козаками, зібравши велике військо, піде суходолом на Білгород. І в турецькій землі гетьману і запорізькому війську є де добути здобичу. І про те він знає певно, що турецькому цареві проти нього не буде ким стати, тому що багато його війська побили венеційські німці”³⁰.

Плани турецької війни не були приховані в тайні, про них говорено широко, як це Неронов чув “від багатьох людей”: “[...] помирившись з ляхами, гетьман і все запорізьке військо буде помагати кримському цареві. Кримський цар також хоче висвободитися з неволі турецького царя, щоб турецький цар не мав над ним ніякої влади; у гетьмана і всього запорізького війська думка одна і хочуть помагати кримському цареві. Як довершиться між ляхами і запорізьким військом сейм і мирові договорні статті закріплять, гетьман і запорізьке військо зараз рушаться на допомогу кримському цареві проти турецького царя; а полон і вся добича запорізькому війську так, як і вони (татари. – *І. К.*) польську землю воювали і ляцький полон і добичу брали – а кримський цар до нічого не має мішатися. Вони мають надію, що турецькому цареві проти них і кримського царя не буде кого поставити, тому що і так турецькому цареві військо побили венеційські німці і стали сильніші від нього. А як військо запорізьке піде війною проти турецького царя, і греки допоможуть козакам, а греків, православних христیان, багато. І турецька земля не запустіє без бусурман, а православні христіяни будуть жити по давньому, як колись була благочестива віра при цареві Константині. А як Бог поможе і православна християнська віра добудена над бусурманами перемогу, всі бусурмани будуть боятися православних христیان”³¹.

VI

Вістки про приготування Хмельницького до турецької війни доходили також до західних країн. Венеційський амбасадор при австрійському дворі при кінці листопада 1649 р. писав папському нунцієві у Варшаві, що Венеція вже перед кількома тижнями мала вісті про те, “що козаки готуються з великим числом чайок до походу на Чорне море”³². Нунцій Торрес у лютому 1650 р.

³⁰ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 313.

³¹ Там само. – С. 314–315.

³² Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького – С. 18 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 68. – Док. 3 (Сагредо до сенату Відень, 27 листопада 1649 р.). І Крип'якевич користувався відбиткою статті М. Кордуби де є інша нумерація – від першої сторінки (*прим. ред.*)].

занотував вістку, що Хмельницький приготував тисячу чайок до морського походу³³; у березні він мав відомість, що Хмельницький з великим військом перейшов Дніпро, щоб з'єднатися з татарами до походу проти турків³⁴.

Чутками про плани Хмельницького цікавилася також Польща. Для польського уряду було б дуже вигідно пустити козаків на море, щоб відвернути їх від самої Польщі. Коронний канцлер Оссолінський, який провадив в 1646 р. переговори з запорізькою старшиною про турецьку війну, тепер заохочував Хмельницького вислати на море “непослушних”³⁵, тобто невдоволених зборівським миром^{26*}.

Особливу увагу на плани Хмельницького звернула Венеція. Венеційська республіка перебувала у війні з Туреччиною і для неї було незвичайно важливе добути “диверсію” проти турків зі сторони Чорного моря. Венеція знала добре сили Запоріжжя з переговорів в 1646 р.; тоді через руки короля Володислава передано запорожцям навіть венеційську допомогу на будувочовнів. Тепер, коли Польща, ослаблена козацькою війною, не була в силі думати про війну з турками, Венеція рішила зв'язатися прямо з Хмельницьким, який добув славу великого полководця. Вже в листопаді 1649 р. венеційський посол у Відні, Сагрето, дістав від свого уряду наказ увійти^{27*} [у] зносини з Хмельницьким³⁶. Він збирав інформації про Україну і про самого Хмельницького та приготував посольство до запорізького війська. Справа поступала поволі через те, що не можна було знайти людини, що піднялась би їхати в далеку сторону. Врешті за допомогою папського нунція знайдено відповідного посла в особі Альберта Віміна, венеційського підданого, що знав слов'янські мови. Він мав їхати на Україну від імені Сагрета, який і дав йому інструкцію. Посол мав передусім дізнатися, чи можна сподіватися виступу хана з допомогою козаків проти Туреччини, запевнити Хмельницького, що Венеція готова допомогти цим планам і затримати турецькі сили на морі і суходолі, а також дати грошеву допомогу. Повинен був дізнатися, чи козаки не хотіли б увійти у порозуміння з Молдавією і Валахією та як ставились би до допомоги Польщі. Якщо татари і запорізьке військо не думають про війну з Туреччиною, повинен старатися приєднати Хмельницького, з'ясувати, яке ім'я він має у Венеції, промовляти до його християнських почувань і благородності серця, вказати на величність планів. Звернути увагу на могутність венеційського флоту, який на протязі 22 місяців блокував Дарданелі, не пропускаючи і найменшого човна. Якщо б великий козацький флот появився на Чорному морі і перепинив транспорт харчів до Константинополя, у султанській столиці прийдуть народні розрухи і внаслідок цього розвалиться вся держава. Тепер великі венеційські кораблі оточують Дарданелі, і прийде ще ескадра галер. Посол мав перевірити, як приймає Хмельницький ці плани і переконатися, чи

³³ Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 74.

³⁴ Там само. – С. 75.

³⁵ Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького – С. 28 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 78. – Док. 21 (Альберто Віміна до Сагрета, Варшава, 7 травня 1650 р.)].

³⁶ Там само. – С. 17 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 67. – Док. 1 (Сагрето до сенату Відень, 13 листопада 1649 р.)].

Венеція може на нього рахувати; дізнатися, якої він вимагає допомоги і грошей, коли з якими силами рушить. Дізнатися, які є внутрішні відносини між козаками, чи селяни, виключені з реєстру, що підіймали бунт, вже приведені до послуху³⁷.

Сагрето передав Віміні також вірчу^{28*} грамоту, адресовану до Хмельницького, що починалася такими словами: “Ім’я вашої ексцеленції відоме з незвичайної мудрості і особливої слави у всьому християнстві, залишається також у мене у такому високому ступні пошани, на яку безперечно заслуговує. Тому я бажав, щоб була дана мені честь поцілувати руку вашої ексцеленції і прохаю подати мені вашу прихильність, за яку подбаю віддячити справжніми службами, якщо щастя дозволить мені їх подати”. Він просив дати віру всьому, що перекаже Віміна. “Я повинен поздоровити вас з великими надіями, які все християнство покладає на вас і з нагодою, яка дозволить зробити безсмертним ваше ім’я, приєднуючи до перемог і великих діл заслугу перед богом”; це особливо важливе для Венеції, яка це потвердить “пошаною і всяким іншим способом”. Передаючи слово Віміні, який має виконати його доручення, закінчує словами: “цілую руку вашої ексцеленції”³⁸.

Віміна добув авдієнцію у Хмельницького в Чигирині 3 червня 1650 р. Він передав своє посольство на основі інструкції, при чому підкреслював особливо те, що виступ козаків разом з татарами матиме великий успіх, бо Венеція зв’яже турецькі сили на морі і суходолі прийде розгром Туреччини і буде визволений патріарх і нещасні християни, що перебувають під турецьким ярмом.

Хмельницький дякував за присилку посольства і заявив, що вже давніше знав про воєнні успіхи Венеції та про ворохобню в Константинополі. Він охоче пішов би на цю імпрезу, якщо мав би упорядковані внутрішні справи і якби міг довіряти Польщі: між поляками є багато таких, що погрожують і шукають пімсти. Що до хана, то хоча він союзник, гетьман не може довіряти йому настільки, щоб залишити країну не забезпечену від татарських нападів. Він не залишить цього плану і передасть його раді; думає, що Венеція також буде підтримувати зв’язок. На заяву посла, що Венеція готова дати грошеву допомогу, не дав відповіді. Питався, чи посол має польський паспорт і сказав, що згода короля необхідна. Згадав про турецькі плани короля Володислава, бо був послом від козаків; знає добре неохоту поляків до таких підприємств. Якщо кримський хан рішився б виступити проти турків, Хмельницький готов також до війни; радив Венеції вислати посла до хана і приєднати його, бо від його участі залежить успіх планів. Розпитувався, чому Венеція не порозумілася з Молдавією, Валахією і Трансильванією. Віміна відчував, що Хмельницький боїться порозуміння Криму з Польщею і рад би привести хана до війни з Туреччиною, тоді і сам рахував би на успіхи на Чорному морі. Військовий писар Виговський розпитував посла, чому не вислано посольства від венеційського сенату, а тільки від Сагрета. Пізніше Віміна дізнався, що Хмельницький мав нараду про пропозиції Венеції і всі

³⁷ Там само. – С. 23–24 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 74–76. – Док. 16 (Інструкція для Альберто Віміні, квітень 1650 р.)].

³⁸ Там само. – С. 22–23 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 73–74. – Док. 15 (Сагрето до Б. Хмельницького через Альберто Віміну, квітень 1650 р.)].

учасники погодилися на морський похід, але Хмельницький не дав своєї згоди, поки не буде певний хана³⁹.

На посольство Хмельницький відповів Сагредові 3 червня 1650 р., листом латинською мовою. Він дякував за прихильність Венеції і заявляв, що в даному часі не може виконати її пропозицій. Король Володислав IV підготовляв війну проти турків і дав запорізькому війську гроші на човни – ці човни ще залишилися на Дніпрі, – але магнати не дозволили на війну; військо мусіло скласти союз з ханом; венеційська республіка повинна вислати посла до хана, – як він погодиться, також запорожці готові дати допомогу Венеції, за згодою короля⁴⁰.

Про венеційське посольство Хмельницький так оповідав російському послуві Унковському “А із венеційської землі посол приходив до мене, щоб я їм дав допомогу на турецького царя морем; а у них з турецьким царем велика війна. І я венеційських послів відправив з тим: якщо кримський хан піде вам на допомогу, то я вам буду помагати; а якщо кримський хан вам на поміч не піде, то і я не можу дати вам допомоги, тому що кримський хан і орда зі мною у приязні, а вони під рукою турецького царя”⁴¹.

Отже Хмельницький не відкидав у принципі плану турецької війни і допомоги Венеції; нові протитурецькі плани він брав, як продовження планів 1645–1646 рр. Але участь запорізького війська у війні він робив залежною передусім від участі кримського хана та від тривкого перемир'я з Польщею.

Як зустрів венеційський сенат відповідь Хмельницького, цього точно не знаємо. Все-таки Венеція рішилася продовжувати переговори з запорізьким військом. У вересні 1650 р. до Варшави приїхав венеційський посол Каватца і розпочав переговори з польським урядом про турецьку війну. Він також мав нараду з Віміною; обговорено справу нового посольства до Хмельницького, а також до хана. Але похід Хмельницького на Молдаву перебив ці плани; венеційська дипломатія рішила чекати на “сприятливіші умови”^{42, 29*}.

VII^{30*}

Хоча Хмельницький був гарячим прихильником боротьби з Туреччиною, то все-таки не бачив в даному моменті можливості починати війну. Кримський хан, який спочатку ставився негативно до уряду Могомеда IV, пізніше все-таки погодився з Портою; в січні 1650 р. він вислав султанові листа, в якому заявляв готовість вислати на кожну потребу 100000 татар і 20000 козаків⁴³. Отже надії, які мав Хмельницький на участь хана у війні проти Туреччини, виявились непевні. Також мир з Польщею, який був необхідний для протитурецьких планів,

³⁹ Там само. – С. 32–39 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 82–89. – Док. 27–29 (листи Альберто Віміни до Сагрета, усі три зі Львова, 28 червня 1650 р.)].

⁴⁰ Там само. – С. 30–31 [ЗНТШ. – Т. 78. – С. 80–81. – Док. 25 (Б. Хмельницький до Сагрета, Чигирин, 3 (13) червня 1650 р.)].

⁴¹ [Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 350; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 117 (*прим. ред.*).]

⁴² [*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 53, 141–142 (*прим. ред.*).]

⁴³ Австрійський посол Ренігер. Константинополь 29. I. 1650 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 127.

показався нетривкий; в серпні 1650 р. умер коронний канцлер Оссолінський, який очолював мирову партію, а до більшого впливу прийшов великий гетьман Микола Потоцький, що вернувся з татарського полону. Ясне було, що магнати почнуть нову війну, щоб знову добути владу на Україні. Після довгих суперечок і непорозумінь в червні^{31*} 1650 р. відновлено договір між Польщею і Росією; Україна не могла рахувати на явну допомогу російського уряду. Це були причини, що Хмельницький не тільки не міг планувати війни з Туреччиною, але ще й мусів пильно дбати про те, щоб утримати приязні відносини з Кримом, що в тому часі був єдиним активним союзником. Тоді також Хмельницький увійшов у ближчі відносини з Туреччиною.

На посилки і листування Хмельницького в 1648 і 1649 р. Порта не відповіла, мабуть, ніяким посольством від себе – принаймні про це не маємо ніяких даних. Є тільки чутка про це, ніби в січні [1650 р.] їхав до Чигирин турецький посол, – цю вістку подали донські козаки⁴⁴, але потвердження цієї вістки немає <13>.

Щойно 19 липня н. с. 1650 р. приїхав до Чигирин турецький посол, султанський “старший покойовий”, Осман^{32*}, якого проводив татарин Ойташ Одабаш, висланник очаківського бей^{33*} Ромадана. Хмельницький перебував тоді на Лівобережжі і послові прийшлося чекати на нього 10 днів. Гетьман приймав його уперше 30 липня, а відправив 2 серпня. Посла приймали “з тріумфом”, з музикою, вислано за ним білого арабського коня, прибраного пишно гусарською зброєю, під час авдієнції били з гармат. Посол не привіз ніяких офіційних дарів від султана, а тільки передав малі подарунки, мабуть від себе, – міхи фіг, ізюму, мікдалів, шапрану.

Осман-ага привіз Хмельницькому листи двох султанських достойників, Бектеш-ага і Мурад-паші. Перший з них, “названий батько” султана, про якого ми вже згадували, хвалив гетьмана за те, що живе у згоді з ханом, і доручав далі утримувати приязнь. “Ми про це повідомили цісаря і цісар й. м. дуже з того тішився і обіцяв, якщо які неприятели наступили б на вас, я вам помішником буду”. Турки готові дати допомогу але під умовою, щоб запорожці “ані морем, ані полем” не робили шкоди турецьким землям, та щоб давали знати про наміри ворогів. З вдовolenням прийнято вістку, що Хмельницький готов вислати своїх послів (треба розуміт[и] як “вел[иких] послів”)^{34*}: “цісар й. м. дуже втішився і мовив: дай боже, щоб тільки прийшли, буду їх добре шанувати”. Як прийдуть послі, тоді буде присланий лист від султана і дарунки. Мурад-паша писав, що листи “з руського письма на турецьке перекладено” і потвердив, що Бектеш-ага писав з відома султана. Прислав листа також очаківський бей Мурад: від себе заохочував Хмельницького вислати послів до Порти, повідомлював, що у всьому допомагає Бектеш-ага і син його візир; поручав також Османа-агу, як впливову людину. Мурад-бей заперечував ворожій клеветі, немов він вимагає від Хмельницького 40000 таларів; закликав “ясне вельможного цісаря з правої руки не пускати, а царя кримського з лівої”⁴⁵.

⁴⁴ Донские Дела [= Русская историческая библиотека, т. XXIX]. – СПб., 1913. – Кн. IV. – С. 363.

⁴⁵ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 352–354 [Воссоединение Украины с Россией. В 3 т. – М., 1954. – Т. II. – Док. 181. – С. 436–437 (прим. ред.)].

У старому турецькому копіарії знайшовся лист султана Могамеда до Хмельницького^{35*} датою 10 серпня 1650 р.; орієнталіст Рипка висловив погляд, що цей лист^{36*} був виготовлений для цього посольства, але не був висланий з Османом. Хмельницького титуловано словами: “Пихо володарів народу Месії, вибраний з могутніх між Назарєями, гетьмане війська запорізького”. Султан потверджував, що одержав листа Хмельницького, присланого “через одного з визначних ваших людей”, та висловлює похвалу за дружбу з ханом і [за] те, що стримано набіги запорожців на турецькі землі. “[...] повідомили ви нас, що ви вірно і щиро прагнете бути підданцем нашого могутнього двору і належати до числа слуг, обнятих нашою ласкою. А що наші височайші двері і блаженний цісарський поріг отворені для ворога і для приятеля, коли вони заявляють бажання вірно і щиро служити, то і це ваше прохання вислухано, і ми вас у підданство прийняли, а посол ваш, що потерся лицем до нашого височайшого стремені, відзначений кафтаном”⁴⁶. Зміст листу цілкомінший, як листів Бектешаги і Мурад-паші: в тамтих листах згадується тільки, що Хмельницький готов вислати послів, а тут йде вже мова про посольство “одного з визначних людей”; там нема ніякогонатаю, що Хмельницький заявляв охотупіддатися султанові, а тут вже султан приймає гетьмана у підданство. Отже проект листа походить з пізнішого часу і до посольства з липня 1650 р. не належить.

На турецьке посольство Хмельницький відповів листом, якого дата не збереглася – коло 2 серпня н. с. 1650 р.^{37*} До султана звертається словами: “Наясніший, милостивий цисарю турецький, пан наш велце милостивий”. Висловлює радість з листа, одержаного від Бектешаги, просить, щоб султан “на нас, слуг своїх, бил ласкав”, запевняє про приязнь з ханом, “жесми готови всегда до услуг вашей цесарской велможности”, заборонив козакам нападати на турецькі землі. Дотеперне висилав послів: “тезач обачивши милостивой ласки вашей цесарской милости, послов наших до вашей цесарской милости з вірним поклоном посилаем от всего войска запорожского”; буде повідомлювати про наміри ворогів, також московського царя⁴⁷.

Польський висланник Колонтай, що перебував тоді в Чигирині, передає чутку, що Хмельницький просив допомоги проти поляків і жадав, щоб султан усунув молдавського воєводу (Лупула), що переймав його листи до Порти і відсилав полякам⁴⁸.

⁴⁶ *Rypka Jan. Z korespondence Vysolé Porty s Bohdanem Chmelnickým [= Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnicki] // Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi. – Praha, 1928; переклад Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1931. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1539–1540.*

⁴⁷ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 354.

⁴⁸ Про турецьке посольство звіт Колонтая, післанця краківського воєводи Д. Заславського АЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. – С. 497–500 і другий текст, с. 500–501; інший текст: *Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 554–555; Rawita-Gawroński Franciszek. Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny. – Lódź, 1914. – S. 127–131; короткізвістки – Піноччі: *Grabowski Ambrozy. Ojczyste spominki. – Т. II. – S. 107; Торрес Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 88–89.**

Разом з Осман-агою Хмельницький вислав до Порти послів запорізького війська: це були Антін Жданович, київський полковник, Павло Яненко Хмельницький, братанич гетьмана, білоцерківський сотник та товмач Павло^{49, 38*}

Хмельницький так оповідав російському послуві Унковському про посольство: “Посли з турецької землі до мене були прислані для доброї справи, хочять зі мною і з військом запорізьким бути у вічному мирі”; він вислав і своїх послів “з тим, що ми хочемо бути з ними у добрій згоді”⁵⁰. Перед польським висланником Хмельницький висловився так: “Маю царя турецького, пана мого милостивого, помішником певним”⁵¹.

Вістки про турецьке посольство зробили велике враження в Польщі; Ян Казимир в інструкції на сеймики писав: “Подався він під протекцію турецького цісаря, з його вдоволенням, прийняв при наших послах послів від Порти, своїх резидентів виправив до Порти з підданством, і там для повідомлювання про плани тримає своїх резидентів”⁵². Докладні відомості про посольство вислав також варшавський нунцій Торрес до Риму⁵³ і австр[ійський] посол у Варшаві Лізоля до Відня^{54, 39*}

Хмельницький уважав своє становище в Порті, завдяки посольству Осман-аги, настільки певним, що рішився, не чекаючи дозволу султана, порухатися з молдавським воєводою Василем Лупулом, що був польським союзником. З початком вересня 1650 р., разом з ханом, несподіваним, блискавичним походом напав на Молдавію і присиливав Лупула прийняти важкі умови, між іншим погодитися на шлюб його доньки Розанди з гетьманським сином, Тимошем. На Україні було переконання, що Хмельницький мав на те згоду Порти. Чигиринський козак Іван Болеваченко, що був послом до Молдавії, говорив: “[...] ми за наказом турецького царя волоську землю повоювали за їх неправду”⁵⁵. Таку саму чутку повторював у Відні польський агент, Вісконт^{56, 40*}. На заході була навіть чутка, що Хмельницький дістав назначення на молдавське господарство⁵⁷. Але на основі прямих вісток з Константинополя, які мав австрійський посол, можна ствердити, що турецького дозволу не було і молдавський похід зробив в Порті немиле враження⁵⁸.

⁴⁹ [Примітка дописана і закреслена рукою І. Крип'якевича:] Імена послів у реляції Колонтая АЮЗР. – Ч. III. – Т. IV. – С. 500; в листі патріарха Парфенія: *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком – Харьков, 1882. – С. 90; і у звіті В. Унковського Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 350.

⁵⁰ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 350.

⁵¹ Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 554.

⁵² Ibidem. – S. 581.

⁵³ Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 88–89.

⁵⁴ Там само. – Т. XII. – С. 134.

⁵⁵ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 341.

⁵⁶ Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 143.

⁵⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 88.

⁵⁸ Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 139.

VIII

Посольство Хмельницького, яке очолював полковник Жданович, було прийняте в Порті дуже прихильно. Це стверджують різні вістки. Австрійський посол Ренігер писав з Константинополя 10 жовтня 1650 р.: “Великий візир на прощання дав їм авдієнцію і надягнув на них не тільки кафтани, але крім цього гарні шати”^{59, 41*} Козак Грицько Канівець, якого брат їздив з посольством, оповідав, що “гетьмановим послам у турецького султана честь і жалування було велике”⁶⁰. Адам Кисіль мав відомість, що Ждановича прийнято “більш ніж ласкаво”⁶¹. Також Микола Потоцький передавав звістку, що султан “дуже ласкаво послів прийняв і допустив до поцілування краю шати своєї, обдарував”^{62, 42*} Також російський духовник Арсеній Суханов, що бував у Чигирині, дізнався, що султан прийняв гетьманського посла з великою почесною, дарував його так, як ніякого посла ще не приймали⁶³. Післанці Радзейовського, що також їздили до Чигирина, дізналися, що Жданович дістав від султана сім пар шат золотоголової коня з турецьким сідлом⁶⁴. Тільки одне джерело подає вістку, немов запорізьких послів прийнято неласкаво – це післанець Радивиля, Мисловський, що мав це чути від учасника посольства, білоцерківського хоружого Івана: ніби султан мав назвати козаків свавільниками, що побраталися з такими ж свавільниками, татарами, і сплюндрували Молдавію; ніби казав їх постинати і тільки польський посол спас їм життя⁶⁵. Може, в цьому є відгомін про ці труднощі, які зустріло посольство, коли до Константинополя прийшли вісті про молдавський похід Хмельницького; інше джерело, австрійський посол, оповідав, що українські послы не вмiли вiяснити цих подiй⁶⁶. Але якщо були якiсь труднощi, то видно послы їх перебороли, коли добилися такого пишного прийому, про який говорять iншi свiдкi^{43*}.

Але яких справ торкалися переговори і які політичні успіхи добуло посольство, про це не знаємо нічого певного, тільки різноманітні чутки. Микола Потоцький передавав вістки, що Хмельницький піддався Туреччині і погодився на гарач, а за те дістав корогву на адміністрацію завойованих воеводств⁶⁷. Кисіль ніби дізнався від перекуплених ним козаків, що Хмельницький дістав від султана титул “сторожа Отоманської Порти”⁶⁸; на основі листа Кисіля Торрес подавав також до Риму відомість, що Хмельницький склав присягу вірності султанові⁶⁹.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 131–132.

⁶¹ Там само. – С. 132.

⁶² Там само. – С. 109; Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 142.

⁶³ Белокуров С. Материалы для истории русской церкви. “Статейный список” и “Прения с греками о вере” Троицкого Сергиева Богоявленского монастыря строителя – старца Арсения Суханова // Христианское Чтение. – 1883. – Кн. XI–XII. – С. 693.

⁶⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 156.

⁶⁵ Там само. – С. 214.

⁶⁶ Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 139.

⁶⁷ Там само. – С. 142; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 109.

⁶⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132.

⁶⁹ Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 95.

Польський агент Вісконті поширював в Австрії чутку, що Хмельницький обіщав Порту не тільки Польщу, але всю Західну Європу з самим Римом^{70, 44*}. Але пізніше всі ті вісті виявилися неправдиві. “Нема вже сумніву – писав Торрес 26 листопада^{45*} 1650 р., – що він не склав ще присяги вірності туркові, що не одержав від нього корогви та що не обіщав йому знову підняти зброю проти польського королівства, воювати також інші країни і зробити їх підданими отоманської держави”⁷¹. Інші джерела оповідають про не такі широкі, але більш правдоподібні здобутки українського посольства. Альбрехт Радивил подає звістку, що Порта пробачила козакам і татарам спустошення Молдавії⁷². Кисіль між своїми фантастичними відомостями мав і одну правдоподібну, що посольство дякувало султанові за дозвіл, даний ханові, помагати запорізькомувійську і просило, щоб новим наказом це potwierджено султан дав такий наказ ханові, а також наказав, щоб війська румелійські, мунтянські і волоські (молдавські) були готові, на допомогу козакам, коли цього буде потреба⁷³. Кореспондент з Бакова на Молдавії^{46*} повідомлював також про такі накази, між іншими, і трансильванському князеві⁷⁴. Пізніше (1651 р.) із сл[ів] одного з коз[ацького] посольства Антона Жд[ановича], Івашка Колодієва, рос[ійський] пос[ол] дізнався вістей, немов-то султан за допомогу жадав Кам’яця^{75, 47*}.

Посольство добуло також важливу привілей для України – утримувати свого резидента та постійного посланника в Константинополі. Це була цінна позиція, бо Константинополь був тоді одним із центрів міжнародної політики. Для українського резидента Порта визначила окремих двір⁷⁶. Полковник Жданович, що очолював посольство, вернувся на Україну, але один з його товаришів, не знаємо, котрий саме, залишився в Константинополі⁷⁷.

Разом з Ждановичем приїхав знову Осман-чауш. в Чигирині був 6 листопада с. с. 1650 р. Привіз він дарунки для Хмельницького – два турецькі коні, оправну шаблю і бердиш⁷⁸. Посол привіз також листи від султана та турецьких достойників. Зміст “височайшого листа” Могомеда IV, пересланого Османом, знаємо з пізнішого листа візира Агмеда, що “[...] його величність... зволив вас за нашим проханням і рекомендацією прийняти в підданство”^{79, 48*}. Про інші листи Хмельницький згадує коротко у своєму листі яничарському азі^{49*}: “вырозумевши из листа цесаря е. м. и из ыных листов от их милости до нас присланных, что в милости своей сохраният изволяете [...]”^{80, 50*}.

⁷⁰ Там само. – Т. XII. – С. 144.

⁷¹ Там само. – Т. XVI. – С. 96.

⁷² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132 (Гурмузак).

⁷³ Там само.

⁷⁴ Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 147.

⁷⁵ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 474 (звіт Гр. Богдан[ова]).

⁷⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132.

⁷⁷ Белокуров С. Материалы для истории русской церкви. – С. 683.

⁷⁸ Оповідання Суханова. Там само. – С. [683,] 693.

⁷⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1541.

⁸⁰ Там само. – Ч. I. – С. 133 [ДБХ. – С. 204–205 (прим. ред.)].

Осман залишився в Чигирині майже місяць, від'їхав після 1 грудня с. с. 1650 р. – це звернуло увагу, бо дипломатичні турецькі звичаї вимагали, щоб султанських послів відправляти, як можна, скоро: “Чауш турецький, що тепер приїхав, зістанеться в Чигирині якийсь час – чи то з наказу візира, щоб розвідатись, що тут між нами буде діятись, – чи з волі гетьмана запорізького”⁸¹. Як-небудь воно було – в Чигирині підготовлялися тоді важливі рішення. На жаль, про сам хід переговорів не дійшли до нас ніякі ближчі відомості – переговори велися в тайні. Про вислід їх знаємо із листів Хмельницького до Порти.

У повному тексті зберігся згаданий вже лист до яничарського аги з 1 грудня с. с. 1650 р. Хмельницький писав, що повідомив військо про листи турецьких панів^{51*} та про прихильний прийом запорізького посольства, а далі просив допомоги у таких справах^{52*}: щоб султан наказав ханові давати допомогу, якщо буденаступати який неприятель; щоб не гнівалися, що гетьман не посилає посольства, але наперед мусить дізнатися, що вирішать поляки на сеймі, тоді вишле з певними відомостями; що вислав послів до Москви, щоб морем, ні по землі не вривалися у турецьку державу; що закріпив приязнь з молдавським воєводою і просить, щоб написати воєводі, щоб додержував приязні і не сприяв ляхам; щоб не вірено неприятелям, що оклеветують запорізьке військо перед султаном; щоб в разі, коли б неприятель в скорому часі напав, Ромадан-бей дав допомогу військом⁸². Нема ніяких висловів про підданство^{53*}.

Лист Хм[ельницького]^{54*} до султана не зберігся, але згадує про нього Могамед IV у своїй відповіді гетьманові; Хмельницький просив там військової допомоги проти ворогів (“писали ви про ваше військо і ваших ворогів”), і немовто висловлював заяви підданства^{55*} (“я переконався, що ви віддані серцем і душею моїй великій імперії, і що ви тверді і постійні у вашому підданстві і послуші”)⁸³.

Зміст листа Хмельницького до великого візира Агмеда знаємо також тільки з відповіді того ж Агмеда: “Ви висловили в них (листах. – *I. К.*) вашу покору – пишете, що далі з усім військом запорізьким (Сари-камиш) пробуваєте в непохитнім підданстві падишахові і тішитеся, що його величність – як свідчить пересланий з тим Осман-чаушем височайший лист і наше приятельське писання, зволив вас за нашим проханням і рекомендацією прийняти в підданство. Далі висловлювали ви прохання, щоб ми (в[еликий] візир) і далі вставлялися за вами (перед султаном), як буде до того нагода”. Гетьман просив ще у листі, щоб наказано ханові давати йому допомогу, та щоб не вірено наклепам польських послів; вияснював також, що відбувається польський сейм і на ньому є присутний козацький делегат⁸⁴.

⁸¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132.

⁸² Там само. – С. 132.

⁸³ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – Памятники). – 2-е изд, доп. – К., 1897. – Т. II. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 585–587.

⁸⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1541–1543.

В листі до Бектешаги Хмельницький писав також про допомогу хана^{56*}, про молдавськовогоєводу і причини, чому не висилає послів⁸⁵.

Як видно із листів, Хмельницький домагався допомоги Порти у таких справах:

1. Щоб хан давав допомогу запорізькому війську – цю справу Хмельницький підіймав уже в давніших переговорах, і Порта дала ханові накази, але, очевидно, хан не цілком ішов по бажанням Хмельницького, і треба було наново цю справу нагадувати.

2. Вплинути на молдавськовогоєводу, щоб утримував приязнь з Україною.

3. Дати допомогу турецьким військом через очаківського бєя.

4. Не давати віри польським наклепам.

З свого боку Хмельницький обіщовав вплинути на Росію, щоб не піднімала ворожих кроків проти Туреччини.

Є деякі натяки, що в Чигирині обговорювалися ще інші справи, що не знайшли відгуку в листах. Так, правдоподібно, порушено справу шлюбу Тимоша Хмельницького з Розандою. Як дізнаємося з австрійських вісток з Константинополя, Туреччина ставилася до цієї справи недовірливо і довго її розглядала. Так, н[а]пр[иклад], цісарський посланник Ренігер 8 грудня 1650 р. писав, що Порта спочатку не погоджувалася на цей шлюб, але пізніше дала згоду, щоб не знехочувати козаків та Хмельницького⁸⁶. Але ця вістка виявилася передчасною – можливо, що про цю важливу для планів Хмельницького справу говорено з султанським посланником в Чигирині.

Підчас переговорів не залишилася, певно, без обговорення справа, як мав би виглядати договір між Україною і Туреччиною. З відповіді султана від березня 1651 р. видно, що Хмельницький – як не у листах, то усно – домагався умови такої, як мають інші християнські володарі⁸⁷. Що Осман-чауш дістав від Хмельницького усні доручення, це видно із відповіді султана і візира⁸⁸.

Треба звернути увагу на те, що в турецьких листах невірно, тенденційно передаються слова Хмельницького. У листі до яничар-аги, що зберігся у повному тексті, Хмельницький ні словом не говорить [про] підданство султанові, а тільки зазначає вдоволення, “что в милости своей сохранять изволяете”⁸⁹. Те саме було, мабуть, і в листі до султана, – звичайні слова дипломатичної чемності. Тимчасом і султан, і візир Агмед, відповідаючи гетьманові, хвалять його, що він “постійний у підданстві і послуші”, говорять про його “непохитне підданство”. Порта, якій залежало на тому, щоб приєднати собі Хмельницького, намагалася присилувати його до заяви підданства, – вмовити в нього, ніби він вже таку

⁸⁵ Там само. – Ч. I. – С. 136–137.

⁸⁶ Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 149.

⁸⁷ Памятники. – 2-е изд., доп. – Т. II. – Отд. III. – С. 587; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1542–1543.

⁸⁸ Памятники. – 2-е изд., доп. – Т. II. – Отд. III. – С. 585; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1542 і ін.

⁸⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 133 [ДБХ. – С. 204 (прим. ред.)].

заяву висказав. Але Хмельницький не давав ніякої відповіді на ці пропозиції. Він мав іншу мету, найважливішою справою для нього була оборона від наступу Польщі і для неї він намагався притягнути всіх можливих союзників – між іншими і Туреччину. Тому у переговорах з Портою він підіймає на перше місце реальні військові справи – допомоги хана, допомогти турецьких військ, становища Молдавії тощо.

Замітне те, що на пишне султанське посольство Хмельницький не відповів зараз же своїм посольством, – а відмовився тим, що наперед повинен дістати вісті з польського сейму. Очевидно він не вважав для себе дуже пильним зв'язуватися з Туреччиною. Своїх зносин з Туреччиною Хмельницький не ховав, а повідомив про них Польщу, а саме: гетьмана Миколу Потоцького причому приїзд турецького посланника він змалював як маловажну справу⁹⁰.

IX

Пропозиції Хмельницького переглядалися уважно в Константинополі. Чутки про те дійшли до австрійського посланника при султані, Шмідта, який мав завдання перешкоджати українсько-турецьким зв'язкам – і він у своєму звіті так з'ясував справу: “Це коштувало його (Шмідта) багато журби і заходів, що Хмельницький не тільки з'єднався з татарами, але також шукав захисту і допомоги у турків і піддавався Порті на певних умовах. Козаки бажали бути сво[бід]ні від гарачу, а з рештою у всьому бути у послуху і службі Порті, вазалі. Турки спочатку боялися вибуялої сили козаків, але пізніше вирішили не тільки забезпечити свої кордони від Польщі та Чорного моря, але при пригожій нагоді також поширити свою державу. Тепер справа з козаками мала б прийти вже так далеко, що турецький султан – поруч з великими привілеями і обітницями – назначує гетьмана Хмельницького князем, з такою свободою, що він не повинен платити ніякого гарачу, але має обов'язок свої війська повернути туди, куди сам султан забажає, і має також Чорне море забезпечити від усяких нападів; для оформлення вже складеної капітуляції з боку козаків має бути і висланий до Порті великий посол; згідно зі складеною умовою його повинні шанувати і трактувати, як інших християнських посланників, і майже рівно з королівськими. З цією метою 3 березня було вислано до Хмельницького турчина, на ім'я Осман-чауша, з величавим кафтаном, та другого знатного агу з шаблею і кафтаном; також ханові вислано наказ помагати козакам проти Польщі. Шлюб між донькою князя Лупула та сином Хмельницького покищо не вирішений; Порті цей шлюб противний, і вона стримує Хмельницького від нього (як це також робить і хан), боячися, що князь Лупул після складення шлюбу може притягнути до себе багато козаків і в Молдавії зробити себе абсолютним володарем”⁹¹.

Не знати, чи інформації, які дав австрійський посланник, були точні і повні, але в кожному разі вони допомагають нам з'ясувати політику Туреччини. Порто дивилася на зріст України з острахом – лякалася, козацькі сили можуть по-

⁹⁰ Звіт Торреса, 14. I. 1651 р.: Жерела до історії України-Руси – Т. XVI. – С. 103.

⁹¹ Там само. – Т. XII. – С. 164–165.

вернутися проти неї. Особливо ж неприємні для неї були молдавські плани Богдана Хмельницького. Але все-таки воліла мати у Хмельницьким приятеля як ворога, і всіма засобами намагалася притягнути його у ряди султанських вазалів, – таких, як були воеводи молдавський і валаський або трансильванський князь. Бачучи стриманість Хмельницького, намагалися змалювати йому майбутній вазалітет у найкращому вигляді. Хмельницькому пропоновано особливі умови: він має дістати титул князя, не повинен був платити султанові ніякого трибуту (хоча Молдавія і Валахія гарач платили), а тільки давати військові контингенти. Султан мав також забезпечити Україні допомогу кримського хана. Але що до шлюбу Тимоша з Розандою, то Порта вагалася дати свою згоду. Врешті турки думали вплинути на гетьмана посилкою парадних “кафтанів” – князівських одягів. Звіт австрійського посланника, здається, в головному передає вірно наміри турецької дипломатії. Неправдивим виявляється тільки одне – немов то вже складена була капітуляція – вступна умова – між українським та турецьким урядами; з інших джерел дізнаємося, що велися щойно перші переговори і ще далеко було до якого-небудь оформлення обосторонніх з’обов’язань.

Звіт австрійського посланника можемо перевірити деякими автентичними документами. Дійшли до нас листи, які вислано з Константинополя у відповідь на листи Хмельницького, – а саме листи султана Могамеда, великого візира Агмеда та Бектеш-аги. Лист султана з ребіу-ль-евеля 1061 р. гіджри, тобто з кінця лютого і початку березня^{57*} 1651 р., зберігся в оригіналі; він попав, мабуть, під Берестечком разом з іншими документами в руки поляків і пізніше переховувався у польському королівському архіві; факсиміле його було опублікованоу [III]^{58*} томі першого видання “Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов”^{92, 59*} <14>

Султанський лист починається словами: “Славі князів християнського народу, вибраному між вельможами Месії, гетьманові козацькому Богданові Хмельницькому якого кінець нехай буде щасливий”. Султан повідомляє, що Осман-чауш привіз листа Хмельницького, візир переказав його і подав султанові. “Ваші слова, повні підданості і приязні, і все, що ви написали про ваше військо і ваших неприятелів, було сприйняте нашою мудрістю, що обіймає увесь світ.

⁹² Листа опублікованоу двох перекладах, одним з XVIII [ст.], другим турколога Гаммера; дата неточна – грудень 1650 р. Копію з геттінгенського архіву дає Рипка, німецьке видання, с. 262–283 [див.: Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 436–440; Памятники. – 2-е изд., доп. – Т. II. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 585–590. У примітці до документа упорядниками другого видання (с. 585–586) додано такий коментар “Оригинал этой грамоты, писанный на турецком языке, с золоченым шифром султана вместе с старинным польским ее переводом, был доставлен в Комиссию почетным ее членом, князем М. А. Оболенским, бывшим управляющим Московским Архивом Иностр. дел. Французский же перевод сделан был, по просьбе Комиссии известным ориенталистом бароном Иосифом фон-Гаммер-Пургшталем, под руководством которого исполнен был в Вене точный литографированный снимок с подлинной грамоты, приложенный к III тому “Памятников” в первом издании”; *Rypka Jan. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnycky // Archiv Orientalni. – 1930. – Bd. 2. – S. 262–283 (прим. ред.)*].

Знайте, що моя велика і могутня Порта постійно відкрита для приятелів і ворогів, та все готова прийняти тих, що прибігають до нашої добродійності і благородності. Моя мудрість зрозуміла, що ви серцем і душею прив'язалися до моєї великої держави, що триватиме вічно, та що ви тверді і постійні у вашій підданості і послузі. Згаданий Осман-чауш дав нам звіт про все, що ви йому доручили. Так, від нашого славного боку вислано імператорський наказ кримському ханові Іслам Гіреєві, щоб він мав усе очі і вуха відкриті від сторони Польщі – якщо котра з ваших добре забезпечених країн або їх провінцій була б у небезпеці, він повинен її відвернути своїм татарським військом, що біжить швидше вітру і жене ворогів перед собою... якщо ви будете постійні на шляху підданості і щирості, і оскільки будете у добрих відносинах зі згаданим ханом, що бажає добра нашій великій Порті, – є певне, що залишитеся під тінню мого володарського захисту. Знайте, що у службі цій великій державі є джерело щастя для всіх та скоро посилайте ваших послів і подайте докладний звіт про стан цих країн. Моя ласка володарська і щедрість імператорська вивають над вами: я даю вам у дарі парадний одяг із оксамиту, що буде переданий вам посланником разом з цим ласкавим листом. Як він приїде, зустрічайте цей парадний одяг, візьміть його і одягніть. Прив'язуючися, як ви пишете, до цієї високої Порти, що є гніздом щастя, і тримаючи непохитно ногу у службі, ви домагалися трактату такого, який є даний іншим християнським королям. Відомо, що ви непохитні у вашій підданості і щирості, – тому пришліть листа про становище ваше і сусідніх країн через певних і шановних людей, що прийдуть на наш двір, що рівняється з небом. Імператорський трактат, такий, який дано іншим християнським королям, буде з вами складений подрібно, в пунктах і умовах. Старайтеся виявитися гідними нашої володарської ласки і відзначитися почесно між рівними і подібними вам”⁹³.

Великий візир Агмед адресував свого листа “приятелеві нашому, гетьманові війська запорізького (Жовтого Комишу – Сари-камиш) Богданові Хм[ельницькому], славі князів християнських (народу Месії), вибраному серед володарів Ісусових, правителеві державних справ громади назарейської, відзначеному повагою і гідністю”. Він повідомлював, що дістав листи гетьмана. “Ви висловили в них вашу покору – пишете, що далі з усім військом запорізьким (Сари-камиш) пробуваєте в непохитнім підданстві падишахові і тішитеся, що його величність – як свідчить пересланий з тим Осман-чаушем височайший лист і наше приятельське писання, зволив вас за нашим проханням і рекомендацією прийняти в підданство”. Далі візир повідомлював, що татарському ханові вислано від султана і візира наказ, щоб пильнував Польщі і, якщо буде потреба,

⁹³ Інший текст цього самого листа подає Буцинський (с. 123–124) на основі копії Архіву закордонних справ; між іншим, є тут такий уступ “Касательно же того, что вы просили наияжнейшую Порту, что вы готовы давать дань, как иные наши христианские данники дают, то мы, будучи сердечно расположены вам и узнавши ваши добродетель и верность, будем этим довольны. Затем просим, чтобы вы прислали сюда на резиденцию послов своих из людей достойных” (с. 124). Супроти того, що розпоряджаємо оригіналом листа, який у цих уступах має цілком відмінний зміст, – треба ці фрази копії уважати просто неточним перекладом <15>.

приходив з допомогою. Такі ж листи вислано старшинам в Аккермані і інших містах “[...] і в них дано їм до відома, що виданий будевисочайший наказ, аби вони були готові з усім своїм військом, щоб у потребі, за попереднім наказом поспішити всім у поміч вам”. Запевняв, що у Порті не будуть слухати польських наклепів. Далі ішла мова про присилку вістей з польськогосейму, про парадний одяг, висланий Хмельницькому про відіслання турецьких послів. “А вам – як і іншим християнським володарям, дано буде докладне договірне письмо від високого султанства з ясно виложеними обов’язками і умовами”. У приписці подано, що візир вислав напіднесення молдавському воєводі⁹⁴.

Третій лист був від Бектеша-аги. Він називав Хмельницького “милим сином”, писав, що вислано листа ханові, щоб не вагався дати допомогу, та що наказано очаківському бекєві Ромаданові, “[...] аби ні трохи не затримуючися з усею силою вам на послугу рушив”, і також білгородським багатир-беям. Запевняв, що в Порті не будуть вірити “неприятелям”. Осман-чауш дістав усні доручення Молдавському воєводі напишуть наказ⁹⁵.

Коли порівняти листи султана і турецьких вельмож з вістками Шмідта, видно, що в листах немає багато з цього, про що повідомлював Шмідт, – нема і слова про те, що Хмельницький дістане титул князя, що буде звільнений з трибуту, що має давати султанові військову допомогу. Інформації Шмідта виглядають на достовірні – отже треба думати, що турецький уряд вважав передчасним подавати ці умови Хмельницькому, або – і це більш правдоподібно, – ці справи доручено до усних переговорів турецькому посланникові Османові, що знову мав їхати на Україну. Бектеша-ага у своєму листі писав: “Бо тих всіх речей, що ми йому доручили, явно виписати не можна [...]”⁹⁶. Що все-таки підготовлявся матеріал до майбутнього договору, видно із згадки про подрібні “пункти і умови”. Покищо відкрито говорено тільки про те, що Хмельницького султан відзначував парадним одягом. Зате виконано актуальні бажання Хмельницького про допомогу татарського хана, очаківського бея і білгородських татар. Зберігся лист до хана з ребіу-ль-евеля [1061] року (165[1])^{97a*}, в якому написано: “А коли б вони (поляки. – *I. K.*) мали вирушити проти сих козаків, що заявили себе підданими нашої високої держави, всяко постарайтеся, щоб побідні татарські дружини, як вітер швидкі, покарали їх більше, ніж коли-небудь”⁹⁷.

Х

В тому часі, коли Порта знову висилала Османа-чауша на Україну, дуже змінилася політична ситуація. Українсько-польські відносини увійшли у стан

⁹⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1541–1543 (на основі перекладу Рипки); дещо відмінний текст з іменем Меліт Агмеда: *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком – С. 125–126.

⁹⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 136–137; *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком – С. 125–126.

⁹⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 136–137.

⁹⁷ Там само. – Ч. II. – С. 1543–1544.

кризи. Як вище було згадано, Хмельницький у грудні 1650 р. не вислав своїх послів до Порти, бажаючи спершу в'яяснити становище Польщі до України. На грудневий сейм у Варшаві не вислано формального посольства, а тільки післанця з листом до короля і сенату – Хмельницький не вірив уже у можливість миру. І справді, польський сейм, хоча і назначив комісію для розгляду козацьких справ, то одночасно доручив мобілізувати “посполите рушення”, коли він вважатиме потрібним⁹⁸.

Передбачуючи скоромучасі розрив з Польщею, Хмельницький з початком січня 1651 р. вислав нове посольство до Москви, Михайла Суличича з товаришами; хоча^{60*} про зміст посольства не маємо певних звісток, то загалом знаємо, що гетьман знову^{61*} порушив справу протекторату царя над Україною та допомоги у війні з Польщею⁹⁹.^{62*} Російський уряд поставився прихильно до цих бажань українського народу. Дня 19 лютого 1651 р. в Москві зібрався російський собор, який вирішив розірвати мир з Польщею і прийняти запорізьке військо до союзу з Росією¹⁰⁰. Це було історичне рішення, що відкривало перед Україною нову епоху розвитку. Але покищо ця справа не була практично здійснена і Україна не могла ще дістати військової допомоги від братнього російського народу <16>.

У тому ж часі, коли збирався московський собор, вже почалася війна з Польщею. У цій ситуації Хмельницький не міг легковажити допомогі Криму і Туреччини. З татарським ханом він відновив союз¹⁰¹, а з Туреччиною повів дальші переговори.

Осман-чауш, що знову був назначений послом на Україну, виїхав з Константинополя 3 березня¹⁰², в Яссах був 2 квітня н. с.¹⁰³, а Хмельницького зустрів уже в часі походу на поляків, в Животові, 28 березня с. с. (7 квітня н. с.)¹⁰⁴. З Животова поїхав з гетьманом до Браслава¹⁰⁵. Разом з Османом приїхав другий чауш¹⁰⁶, а також грек Іван Петрович Тафрالی¹⁰⁷. Турецьке посольство перебувало на Україні довго, цілий місяць, бо виїхало щойно коло 26 квітня с. с.¹⁰⁸.

Про саме посольство і переговори з ним збереглося небагато відомостей. Богдан Хмельницький у пізнішому часі, в листі до Тетері С. Богдановича від 21 березня 1654 р., так висловився про нього: “[...] не завадить і це пригадати, з якою приязню послів своїх цісар турецький до Браслава, хочай бусурмац, до нас

⁹⁸ Там само. – Ч. I. – С. 154–155, 164–165.

⁹⁹ Там само. – С. 154, 207.

¹⁰⁰ *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі... – С. [155.]

¹⁰¹ Звіт Торреса з 4 лютого 1651 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 105.

¹⁰² Там само. – Т. XII. – С. 164.

¹⁰³ Торрес, 15. IV. 1651 р., з листа Лупула Там само. – Т. XVI. – С. 113.

¹⁰⁴ Лист старця Павла: Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 451.

¹⁰⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 836.

¹⁰⁶ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. [455.]

¹⁰⁷ Лист коринфського митрополита Іоасафа з 16. V. 1651 р.: Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 447, 450.

¹⁰⁸ Осман від'їхав 20 днів перед 16. V с. с.: Там само. – С. 447.

присилав, і при ласці своїй не тільки наші вольності потвердити, але і ще більшими наділити обіццював, і на всі статті наші, і права, і віру, і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не жадав, тільки щоб ми були готові на війну. Але ми йому не піддалися, але воліли піддатися православному цареві, і знаємо, що православний цар нас ще краще наділить”¹⁰⁹. <17>

У сучасних листах знаходимо декілька вісток про посольство. Посол приїхав з “великими дарами”, – у дарунку привіз, між іншим, “два аргамака”¹¹⁰. Посол запевняв, “[...] якщо гетьманові потрібно буде війська, султан пришле йому, скільки треба; а пришле від мунтянського князя Матвія десять тисяч, а від молдавського воєводи Василя також десять тисяч і з ними трьох пашів. І гетьман відповів: «Є у мене багато і свого війська, а за його султанову любов чолом б’ю і дякую [...]»”¹¹¹. Австрійський посланник в Константинополі Ренігер мав інформації про відповідь Хмельницького на турецьке посольство: “Хмельницький дякує в листі за обіцяну поміч, каже, що на разі єї не потребує, але коли би програв битву, тоді зверне ся до Порти о підмогу; жалує ся на Лупула, що зносить ся з поляками і посилає їм амуніцію”¹¹².

З цих різних вісток видно, що весняне турецьке посольство 1651 р. не дало ніяких позитивних результатів для Порти. Посли приїхали вже під час війни з Польщею і Хмельницький, зайнятий військовими справами, очевидно, не мав часу присвятити йому багато уваги. Військова допомога, яку пропонував турецький уряд військами молдавського і валаського воєвод, не могла задовольнити гетьмана, бо ці воєводи не ставилися прихильно до України і їх допомозі не можна було довіряти. Хмельницький чемно подякував за те султанові. Інтересне, що сам Хмельницький згадує про якісь “статті”, на які Порта погоджувалася, – але це був тільки проект, і нема ніяких вісток про те, щоб український уряд дав на нього свою згоду. Справу у напруженій воєнній ситуації відкладено, очевидно, на пізніше.

Через те, що Хмельницький не дав рішучої відповіді на турецькі пропозиції, і тому, що польсько-українська війна не була закінчена, Порта почала ставитися холодніше до союзу з Україною, який перше турецькі політики так швидко бажали заключити.

Разом з Османом, при кінці квітня 1651 р., до Константинополя поїхало українське посольство, під проводом Павла Колодинського¹¹³. В Порті, як оповідає австрійський посланник, цих послів не прийняли вже так ввічливо, як давніших, і вони залишилися в Константинополі аж до липня. Австрійський посланник писав: “Козацьких послів ще затримують, аж до вістей, як воно піде в

¹⁰⁹ Там само. – Т. X. – С. 554 [ДБХ. – С. 334 (прим. ред.)].

¹¹⁰ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 447, 455.

¹¹¹ Там само. – С. 451; порівн. с. 455.

¹¹² Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 168 [цитата регеста документа М. Кордуби (прим. ред.)].

¹¹³ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 455. З послами їхав також Іван Петрович Тафрالی: Там само. – С. 451. Будицький (с. 126) подає вістку без джерел, що весною 1651 р. послом до Туреччини був полковник Джалалій, але це невірно, бо Джалалій брав участь у боях під Берестечком

Польщі; якщо поляки переможуть, тоді турки складуть інший план про козаків; зрештою говорять, що коли з цими послами від'їде до Хмельницького посол Отоманської Порти, то звіттам також має приїхати великий посол і тоді буде складена капітуляція”¹¹⁴.

Дня 22 серпня 1651 р. у Константинополі стався державний замах: молодий султан Могамед скинув великого візира і інших дотеперішних дорадників, між іншими яничарського агу і Бектеш-агу, яких називано приятелями Хмельницького¹¹⁵. Поляки поширювали чутку, що новий великий візир неприхильно поставився до українських послів – “з ганьбою відправив їх”¹¹⁶. Але це вістка неправдива, бо насправді Порта знову вислала посольство на Україну.

Українські послы вернулися з Туреччини, мабуть, у вересні 1651 р., підчас героїчних боїв за оборону Білої Церкви проти наступаючих польських військ. З послами знову приїхав Осман-чауш і привіз якісь листи, яких змісту ми не знаємо. Про це посольство дізнаємося тільки з відповіді Хмельницького султанові з кінця вересня 1651 р. Гетьман писав так: “Ваше царське величество обіцяли нам поміч кримського хана і інші війська з добрудзької землі, але ми не бажали бути бездільними, з допомогою найвишого бога мали страшну битву з ляхами, про що ваше величество повідомить Осман-чауш, який був присутній у всіх боях і бачив все, що там діялося; але через те, що поміч з Криму і добрудзької землі спізнилася, то прийшлося нам скласти мир з поляками. Однак ми постійно і непорушно залишаємося у давній дружбі з кримським ханом і бажаємо зберегти цю дружбу до кінця життя нашого. Так само бажаємо бути вірними підданими вашого величства. [...] І хоч ми уклали мир з ляхами, однак тримаємо їх у руках і при нагоді підкоримо їх усіх владі в. ц. м. Тому унижено просимо вашу царську величність написати ханові, щоб він зберігав дружбу яку ми з ним заключили [...]”¹¹⁷.

У цьому листі відбивається важке становище, в якому перебувала Україна після катастрофи під Берестечком Хмельницький був примушений скласти мир з поляками під Білою Церквою, на дуже важких умовах, відступаючи польській шляхті воєводства браславське і чернігівське – територія запорізького війська мала обмежуватися до самого київського воєводства. Як з листа видно, Хмельницький не зарікався дальшої боротьби з шляхетською Польщею, але для майбутньої війни були потрібні союзники. Хмельницький за основу своїх планів брав Росію, яка вже на московському соборі вирішила прийняти Україну до братнього союзу: у розмовах з російським посланцем Гр. Богдановим в липні 1651 р. він підкреслив це особливо виразно¹¹⁸. Але російський уряд ще не був

¹¹⁴ Звіти Ренігера з 9 і 27. VII: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 168, 169.

¹¹⁵ Лист Лупула, коло 18. X. 1651 р.: Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza. – S. 648–649.

¹¹⁶ Лист Андрія Потоцького 13. X. 1651 р.: Ibidem. – S. 648.

¹¹⁷ Буцинский П. И. О Богдане Хмельницком – С. 126–127; у скороченому тексті: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 386. Грушевський вважав цей лист сумнівним, але, на нашу думку, лист нічим не суперечить тогочасній політиці Хмельницького [ДБХ. – С. 225–226 (прим. ред.)].

¹¹⁸ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 461–465.

готов виступити проти Польщі і Хмельницький мусів власними засобами забезпечувати Україну. Тому він відновив союз з Кримом, хоч не мав довір'я до хана, який зрадив Україну під Берестечком – тому також не розірвав зв'язків з Туреччиною, а намагався їх деякий час утримати. Цим важким становищем можна оправдати цього листа до султана. Російський вістун Іван Юденков, що у другій половині вересня був в українському таборі під Білою Церквою, записав таке оповідання: “[...] приходив до гетьмана турецький посол “Асман-чеуш” – щоб гетьман пристав в підданство у турецького (султана) і дав йому поміч на венеціян. І писар Іван Виговський сказав йому, Іванові, що гетьман того турецького посланника хоче відправити з тим, що він у нього (себто султана. – М. Г.) в підданстві бути не хоче і людей йому на поміч не дасть; він сподівається царської ласки – що цар його пожалує і прийме з усім запорізьким військом під свою руку, коли ж його царської ласки не буде, то вже прийдеться йому робити як краще”¹¹⁹.^{63*}

Хмельницький у переговорах з поляками не скривав того, що відмовно ставиться до турецьких пропозицій; в листі до Миколи Потоцького з 29 вересня [ст. ст.] 1651 р. він писав: “[...] коли навіть посол цісаря отоманського приїхав до нас з різними погрозами, аби, шукаючи його помочі, ми (в усім) з ним порозумівалися тільки против Річипосполитої справу вели, ми тільки політикою (чемністю. – І. К.) його збували, і так я його з нічим відправив”¹²⁰.

Поляки не довіряли запевненням Хмельницького: у королівській інструкції на сеймики з 4 грудня 1651 р. писано: “Турки не вірять, щоб цей мир був тривкий – підбурюють козаків через різні особи, щоб його не дотримували”¹²¹.^{64*}

Не вважаючи на те, що політичне становище України після берестецької невдачі і некорисного білоцерківського миру стало непевне, Хмельницький не втратив значення у Порти. Дивувалися цьому європейські дипломати. Польський агент, італієць Джірдані, писав: “[...] Хмельницький і тепер у давній шанобі у турків; Отоманська Порта так вірить у його могутність, що не можна їй цього розтолкувати навіть найкращими аргументами; Порта переконана в цьому, що Хмельницький і тепер тріумфує [...]”¹²².^{65*}

Хмельницький не втратив також значення і у другому таборі – ворогів Туреччини. В тому часі відновлюються знову спроби з боку Венеції використати запорізьке військо до війни проти турків, з'організувати козацькі походи на Чорне море. Посередником була знову Польща. Для польського уряду дуже принадна була думка пустити козаків на море і тим способом відвернути від Річипосполитої небезпеку нової війни з Україною.

На цю справу перший повернув увагу сам Хмельницький, під час білоцерківських переговорів. Козацькі послі у розмові з Потоцьким 26 жовтня 1651 р. висловили погляд, що поляки не повинні їм “боронити моря” і Потоцький визнав

¹¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 317.

¹²⁰ Там само. – С. 377.

¹²¹ *Oświęcim Stanisław*. Stanisława Oświęcimsa Dyaryusz 1643–1651 / Wyd. W. Czermak [= *Scriptores rerum polonicarum*. – Vol. XIX]. – Kraków, 1907. – S. 379.

¹²² Лист від 31 грудня 1651 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 171–172.

цю думку справедливою і написав про те до гетьмана¹²³. Тоді Хмельницький у листі до Потоцького від 9 жовтня [н. ст.] відписав: “Про морські човни зволиш в. м. допоминатися: як тільки дасть бог заспокоїти нам це (мир. – *I. K.*), почнемо домовлятися про це з в. м., бо є ще і старі, недороблені човни”¹²⁴.

Справою морського походу зараз зацікавилася Венеція. Венецький посол у Варшаві, Каватца, подав польському урядові заяву, що готов дати 100 тисяч флоренів, щоб підняти козаків на море¹²⁵. Ян Казимир дуже радо взявся посередничити в цьому, бо мав надію і для порожнього польського скарбу добути дещо грошей з цього джерела. У Варшаві чекали нетерпляче вирішення Хмельницького, але він довго не давав відповіді, як здогадувалися, чекаючи на затвердження білоцерківського миру сеймом. Врешті при кінці квітня 1652 р. прийшов лист Хмельницького, але зміст його нам невідомий¹²⁶. У квітні появилися також чутки, що на морі були вже козацькі чайки¹²⁷. Але насправді з цих планів нічого не вийшло. Хмельницький не думав серйозно про те, щоб разом з поляками йти проти турків. Якщо він і підіймав цю справу, то тільки з політичних розрахунків, щоб приспати увагу польського уряду і могли добути більшу свободу рухів. Невдовзі польний гетьман Калиновський дізнався, що про плани чорноморського походу Хмельницький повідомив кримського хана¹²⁸.

XI

З 1652 р. не дійшли до нас ніякі звістки про українсько-турецькі зносини. Але треба припускати, що ці зносини не перервалися, а продовжувалися далі, з огляду на політичні справи, що були важливі для обидвох сторін <18>. Літом 1652 р. Хмельницький зірвав перемир'я з Польщею і під Батогом 2 червня розбив польське військо гетьмана Калиновського. Ця перемога підняла значення України у міжнародних відносинах – український народ скинув із себе важкі умови білоцерківського миру і знову став повним господарем на своїй землі. Зараз після цієї перемоги Хмельницький з військом пішов походом на Молдавію і присилував молдавського воєводу Василя Лупула виконати давню умову про шлюб Тимоша з Розандою. Шлюб відбувся 30 серпня 1652 р.¹²⁹. Як було вище з'ясовано, Порта неприхильно ставилася до близьких зв'язків між Україною та Молдавією – боялася, що молдавський воєвода занадто зросте у силу – отже треба було цю справу в Константинополі в'яснити. Що якісь українсько-турецькі переговори були в тому часі, видно із слів польського агента Джірардіні^{66*}, що Хмельницький є головним ініціатором союзу турків, татар, молдаван і козаків, та що все більш зв'язується з Туреччиною¹³⁰.

¹²³ *Grabowski Ambrozy*. Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1840. – Т. I. – С. 318.

¹²⁴ *Jakóba Michałowskiego księga pamiętnicza*. – S. 646; Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 137 [ДБХ. – С. 227 (*прим. ред.*)].

¹²⁵ Торрес, 24 лютого 1652 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 139.

¹²⁶ Звіти Торреса від лютого, березня і квітня 1652 р.: Там само. – С. 139.

¹²⁷ Там само. – Т. XII. – С. 173.

¹²⁸ Торрес, 22. V. 1652 р.: Там само. – Т. XVI. – С. 142.

¹²⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 444 і далі, 479 і далі.

¹³⁰ Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 183.

Нові відомості про турецько-українські зв'язки маємо щойно з початку 1653 р. В лютому у Константинополь прийшла звістка, що через Силістрію переїздив посол від Хмельницького до Порти <19>, і справді українське посольство приїхало до Константинополя – у складі чотирьох осіб, але хто саме, не знати¹³¹. Посли домагалися допомоги проти Польщі, і дістали обітницю, що буде прислане військо з Силістрії, – за іншою звісткою тільки охотники, бо регулярних військ султан не хотів висилати¹³². Папський нунцій Відоні, що перебував у Варшаві, писав, що турки цінять Хмельницького тому, що він має велике військо та що затримує польські сили, що могли б повернутися проти Туреччини¹³³.

Як Порта поставилася до шлюбу Тимоша з донькою Лупула, не знаємо. Мабуть, визнала фактичний стан, проти якого не могла нічого вдіяти. Але введовзі ситуація в Молдавії стала ще більше складна. Частина молдавських бояр, невдоволена політикою Лупула, підняла проти нього повстання і вигнала його з країни і на молдавському князівстві посадила Стефана Георгіцу Прогнаній Лупул повернувся за допомогою до Хмельницького. За наказом батька Тиміш Хмельницький з сильним військом пішов на допомогу своєму тестеві, при кінці квітня 1653 р. прогнав Георгіцу з Яссів і знову посадив Лупула у Молдавії. У війні проти Лупула брав участь валаський (мунтянський) воєвода Матвій Басараб: щоб пімститися на ньому Тиміш пішов проти нього у Валахії, але в битві під Терговиштем 27 травня 1653 р. був розбитий¹³⁴.

Якраз в тому часі, підчас походу Тимоша на Молдавію і Валахію, до Константинополя приїхало нове українське посольство. Під безпосереднім враженням молдавської усобиці, посольство зустріло в Порті неприхильну зустріч. Проти всяких міжнародних звичаїв, султан наказав послів ув'язнити. Про це оповідав сам Богдан Хмельницький російському посланникові Фоміну: “Був мій гетьманський козак Іляш у турецького султана посланником, і турецький султан пімстився на гетьмані за неприязнь, що син його Тиміш Хмельницький воював волоську землю – той його посланник в турецькій землі був ув'язнений”¹³⁵. В іншій звістці ці послы, що їх султан “засадив і до гетьмана не відпустив”, звуться Самійло і Жегун¹³⁶. Мабуть, про те саме посольство писав грек Фома Іванів з Константинополя 1 серпня с. с. 1653 р.: “Візир сказав козакам: Пощо приходили вони на Мультанську і Молдавську землю і поруйнували султанові краї? І ті відповіли, що винуваті ті, що прийшли на воєводу Василя (Лупула – *I. K.*) і його прогнали, коли він не був відставлений султаном. Візир сказав їм, щоб вони більше тудине ходили, але ті “безстрашно” говорили, що за тих братів своїх, що пропали в тій війні, вони просять за одного по сто”¹³⁷. З цих недокладно поданих відомостей

¹³¹ Звіти Ренігераз 21 лютого і 9 квітня 1653 р.: Там само. – С. 192, 194–195; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 521.

¹³² Ренігер, як вище.

¹³³ 25 квітня 1653 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XVI. – С. 169.

¹³⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 515, 526, 538.

¹³⁵ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 506.

¹³⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 534.

¹³⁷ Там само. – С. 535.

виходить, що між українським посольством і турецьким урядом прийшло до гострого непорозуміння – та що українські посланники рішуче поставилися до турецьких закидів.

Точніші відомості маємо про українське посольство, що було в Константинополі у червні 1653 р. Австрійський посланник Ренігер записав 12 червня, що прибули козацькі послы і привезли з собою закованого польського шляхтича, як дарунок для султана. Їх бажання торкаються двох справ: щоб турки вислали до Польщі посла з заявою, що вони підданці султана, щоб Польща не порушувала їх, бо Туреччина виступить в їх обороні; і друге, щоб султан заборонив ханові руйнувати українські землі, як вертається з походу¹³⁸. У звіті з 19 червня Ренігер писав, що послы не були ще на авдієнції. Привезений посольством бранець – це видатний польський сенатор і радник; привезли з такою метою, щоб він власними устами виявив у Порті міри, секрети і плани Польщі, яка склала союз з Трансильванією і Валахією проти козаків і татар, а якщо переможе їх, думає з'організувати “конфедерацію” проти Порті. Ренігер здогадувався, що бранця підставив молдавський воєвода Лупул, щоб підбурити Порту проти Трансильванії і Валахії¹³⁹. Врешті у дальшому звіті Ренігер повідомлював, що козацькі послы мали авдієнцію у великого візира, 19 червня. Їх прийняли погано і тільки при відправі дали їм “кафтани”. Кажуть, що шляхтич, якого вони привезли, – це звичайний слуга і не знає ніяких політичних секретів. Порта вимагає від козаків данини, вони на те не погоджуються і на тому розбиваються переговори¹⁴⁰.

Про українсько-турецькі зв'язки того часу оповідає дещо також грек Фома Іванів в листі з Константинополя 1 серпня с. с. 1653 р.: “З часта приїзять сюди козацькі послы від гетьмана Хмельницького, і тут турки цих послів дуже шанують і обдаровують, бо мають перед ними страх і просять їх приязні. Також і турки посилають до гетьмана послів, і тепер знову послали посла з тим, щоб (козаки. – *М. Г.*) взяли Камінець і віддали султанові. Також добиваються від нього, щоб він давав постійну данину, а гетьман їм відповів: Я города дати не можу, ані якої данини, бо не маю багатої держави, як інші: угорський або мунтянський, – тільки военний люд, і коли султанові знадобиться, вони будуть готові йому в службу а на Чорнім Морі ніякої шкоди робити не будуть”¹⁴¹.

Із звіту австрійського посланника у Туреччині дізнаємося, що послом на Україну про якого згадує Хома Іванов, був знову Осман-чауш, він вернувся до Константинополя 8 липня 1653 р.¹⁴² Про листи турецького уряду до Хмельницького, про відповідь гетьмана і взагалі про хід переговорів не знаємо нічого точнішого. Але з дальших вісток виходить, що головним предметом дискусій був план українсько-турецького договору.

Разом з Османом приїхало до Константинополя українське посольство у складі 16 осіб. Австрійський посланник подає свої інформації. Порта впевнилася

¹³⁸ Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 229.

¹³⁹ Там само. – С. 232.

¹⁴⁰ Там само. – С. 230.

¹⁴¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 468, 535.

¹⁴² Звіт з 12. VII. 1653 р.: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 238.

послів, що ханові дано наказ помагати Україні, а в Силістрії дозволено охотникам іти до козаків, але війську не дозволено іти з турецькими прапорами, бо це привело б до розриву з Польщею. У справі данини український уряд вже не заперечує і обіцяє давати 40000 таларів в рік, але аж після війни – але турки не довіряють. Хан розсварився з козаками і Порта має між ними посередничати¹⁴³.

Як видно із вище приведених звісток, зв'язки між Україною і Туреччиною у 1653 р. були доволі жваві. Безперестанно ішов обмін посольствами. Смілива політика, яку Хмельницький повів був у Молдаві, викликала невдоволення Порти, але одночасно підняла значення України. Турки бачили силу Хмельницького, лякалися його і тому його шанували. Він далі жадав допомоги татарських і турецьких військ, і Порта забезпечувала Україні – принаймні формально – цю допомогу. Одночасно турецькі політики проводили далі свій план – притягти Україну під владу султана. Але Хмельницький не поспішав, і велися безконечні переговори, на яких умовах має бути складений українсько-турецький договір.

Яким способом зліквідовано остаточно українсько-турецьке непорозуміння у молдавській справі, це вияснюють листи візира Азем-Могамеда і румелійського паші Сіаюша з червня 1653 р. Азем-Могамед повідомлював, що зміст листа Хмельницького передав султанові “[...] і все про вашу щирю діяльність володаря свогоповідомлювати не вмовкаємо”. Висказував задоволення частими посольствами з України: “А від вас, друга нашого, послы приходять і відходять”. Головний зміст листа торкався молдавської війни. Візир з доганою висловлювався про участь у ній Тимоша Хмельницького: “Ця справа спричинила гнів нашого володаря, що син твій з військом [увійшов] у ці держави, коли вони перечаться з собою”, та що “[...] син твій у Валахії деяких непристойних діл накоїв [...]”. “А ти, певний друженаш, [...] знаєш, що наш великий самодержавний володар – грізний володар, всі піддані його мають над собою страх і перебувають під його наказами і послузі до останньої людини; про це вам відомо. А без його, великого володаря, наказу ніхто не може увійти в його володареву отчину [...]. І ти повинен цього листа зрозуміти, бо ви увійшли у підданство такого великого володаря і повинні володарську честь оберігати і... виконувати володареві накази... І якщо підете цим шляхом і будете мати над собою блаженний страх, вам день за днем буде побільшуватися честь перед іншими нашими підданими. [...] І ви повинні своє військо держати кріпко і наказати не входити у держави нашого володаря [...]”. Далі візир повідомлював, що війську у Добруджії татарам “з тої сторони” (на північ від гирла Дунаю) наказано дати Хмельницькому допомогу. Також ханові наказано “не один раз” допомагати. “А ви повинні про те знати і свого сина забрати до себе [...]”¹⁴⁴. Отже, тон листа був чемний, візир ставився до Хмельницького, як до друга Порти. Турецький уряд рішився не загострювати справи.

Румелійський паша Сіаюш у своєму листі повідомлював гетьмана, що мав наказ іти на підмогу на кордон (у Бабагаг), але перешкодила йому молдавська

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 493–494.

війна – а тепер ще не дістав доручень, що йому далі робити; просив давати інформації¹⁴⁵.

Турецьке посольство, що привезло Хмельницькому ці листи, очолював Мегмет-ага-чауш¹⁴⁶. Він приїхав на початку червня 1653 р. – Хмельницький був тоді у поході проти поляків і приймав посла, мабуть, в Барі, а далі відіслав його до Умані.

Про це посольство військовий писар Іван Виговський так оповідав путивльському вісникові Яцині: “У гетьмана був посол від турецького царя і дари великі від царя привіз, і гетьман дари прийняв [...], а я дарів не брав і сказав послові: “мені за такі великі дари такому великому цареві не відслужити”. І пише цар, і посол в посольстві говорив, щоб гетьман з військом запорізьким був під його рукою і служив йому, турецькому цареві; і гетьман того турецького посла відпровадив до Умані, тому що чекає ласки від праведного государя, а турецькому цареві манить”¹⁴⁷.

Дещо пізніше Виговський інформував про те саме російських послів Матвєєва і Фоміна: “Прислав султан до гетьмана свого посла Магмет-агу чауша з грамотою і з великими дарунками; в грамоті написано, щоб гетьман був його підданим – тоді він учинить його великим (знатним) чоловіком Прислав корону, шаблю, булаву бунчук і кафтан. У всім обіцяв поміч гетьманові і війську Запорізькому. буде в братстві, не так, як кримський хан, ніякої тісноти не буде чинити”. Далі Виговський доповів ще <20>, що султан прислав з тим, “[...] чи не потрібно йому турецького війська на короля і панів-раду? Коли потрібно, то султан звелить силістрійському баші, щоб післяв на сей бік Дунаю сто тисяч війська”¹⁴⁸.

Густинський намісник Євфимій у Путивлі так передав зміст посольства: “[...] щоб гетьман дав султанові Камінець і був під його рукою, а він за те шле йому в поміч 10 тисяч яничар з силістрійським башею [...]”¹⁴⁹. Польські розвідники добули відомості, що Порта жадала “[...] піддання тих країв, котрі стільки разів цісарові обіцяв, і нагадуючи про харач”¹⁵⁰.

Люблінський намісник передавав російському послові Репніну ширші інформації: “Прислав турецький султан до Хмельницького чауша про те, щоб він, коли вже обіцяв бути у султана в підданстві, то нехай на то зложить присягу;

¹⁴⁵ Там само. – С. 493.

¹⁴⁶ Про це посольство збереглися різноманітні відомості: 1) Звіт путивльського вісника Яцині з 3. VI. 1653 р.: Акты Московского государства (далі – АМГ). – СПб., 1894. – Т. II. – С. 325–327; 2) Звіт Матвєєва і Хомина з 13–29. VI: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 536–537; 3) Польські візитації з червня і липня: Там само. – С. 551; 4) Оповідання севського архимандрита з 26. VI: Там само. – С. 535; 5) Оповідання козаків в Торі 14. VI: АМГ. – Т. II. – С. 328; 6) Оповідання густинського ігумена в Путивлі: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 535; 7) Звіт Доні з 7. VII: Там само. – С. 556; 8) Оповідання люблінського ігумена С. Попеля з 12. VI: Там само. – С. 558–559.

¹⁴⁷ АМГ. – Т. II. – С. 325.

¹⁴⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 536.

¹⁴⁹ Там само. – С. 535.

¹⁵⁰ Там само. – С. 551.

і об'явив йому статті, як султан держатиме Хмельницького з військом. Насамперед має він, як обіцяв – здобути і віддати султанові Камінець Подільський. А на себе наложити дань, дати на то письмо, і нинішнього року зібрати й прислати дань за перший рік. Дани тої положив султан на Хмельницького, за попередньою умовою, на рік 10 тис. зол. червоних, тисячу волів і 10 тис. овець. А султан пришле йому в поміч на поляків і на Литву кримського хана з усіма людьми і своє турецьке велике військо”¹⁵¹.

З цих різних вісток, які маємо про посольство Мегмет-аги, виходить, що турецька дипломатія далі уперто намагалася наклонити Хмельницького піддатися владі султана – для цієї мети Порта не жалувала ні багатих дарів, ні обітниць, щоб гетьманові змалювати це видатне становище, яке він мав добути як турецький вазаль. У переговорах мала бути вирішена справа гарачу: уперше стрічаємо конкретну вістку, якої саме данини вимагали турки. Але мало правдоподібно виглядає те, немов Порта жадала для себе Кам'янця.

Турецькі пропозиції були передані під наради старшини запорізького війська. Де і коли відбулася ця рада, певно не знаємо, може в Білій Церкві, коли Хмельницький вертався з фронту. У розмовах з Матвієвим і Фоміним Виговський дав такі інформації: “Була у гетьмана рада з усіма полковниками, щоб піддатися турецькому султанові, і всі полковники висловилися за те, щоб піддатися – окрім тільки київського полковника Антона Ждановича. А я гетьманові й полковникам сказав: “Нехай хто хоче, піддається туркові, а ми поїдемо служити государеві християнському, і всім козакам вашу раду скажемо, як ви забули Бога, що таке робите?”. Гетьман за те мене хотів скарати на смерть. А я, побачивши, що мені загрожує, повідомив своїх приятелів, щоб вони все військо про се оповістили, а військо, довідавшись, почало говорити: “Всі помремо за Виговського! Окрім нього ніхто не сміє нічого сказати татарам”. Тоді гетьман, довідавшись про се, прислав по мене і почав говорити: “Чому не піддатися турку?” А я сказав: “Ти мене ось що спитай: як бісурмени запанували над греками, вони їм дали всяку волю, і в їх богацтві ніяких насильств не чинили, поки вони наповнилися бісурменами, а як наповнилися – бачиш, яке гоненіє християнам?” І гетьман, вислухавши мене, став знову до мене добрий, а київського полковника Антона Ждановича післав до короля і панів-рад”¹⁵².

Про ці наради поляки добули такі відомості: Хмельницький “зложив нараду – що далі робити, а то з тої причини, що прийшли до нього послы від Порти, жадаючи піддання тих країв, котрі стільки разів цісарові обіцяв, і нагадуючи про харач. Чернь почала на то кричати і домагатися загальної ради в тій справі (брати цю пропозицію до спільної наради з собою. – *І. К.*). Тому, хоч сам (Хмельницький. – *М. Г.*) з Джелалиєм і з іншою присутною старшиною приставав на те, щоб і присягу турецькому цісареві зложити, і краї віддати, і харач заплатити, але що чернь почала тому всьому противитись, бажаючи краще зверхність давнішого панства, аніж поганську неволю, мусів Хмельницький черні попустити

¹⁵¹ Там само. – С. 558–559.

¹⁵² Там само. – С. 555–556.

і згодився на те, щоб вислати до короля посла – просити милосердя. [...] а турецьких послів чи то затримано до пізнішої декларації, чи то їх Хмельницький відправив – мабуть, щоб чернь їх з ним разом не порубала”¹⁵³.

Секретар польського короля Дони передавав такі відомості: “Хмельницький в порозумінню з найбільш довіреними полковниками зробив турецькому султанові пропозицію, що він піддається йому з усім, всі зложать йому присягу і даватимуть дань. Не скликавши за весь час повстання генеральної ради, а правлячи своєю головою або за радою тісного гуртка, – а масі козацькій представляючи справи так, щоб утримати її в розпочатім повстанню, – в сій справі був він змушений оповістити про свої переговори з Отоманською Портою загальним зборам (властиво: загал нації, всенародні збори. – *М. Г.*). Але тут стрів таку опозицію (властиво: труднощі в здійсненню. – *М. Г.*), що був змушений з своєю партією покоритися більшості і замість піддатися в послух і волю султана, післати свого посла до й. вел. (короля – *М. Г.*) – просити пробачення”¹⁵⁴.

Далекий відгомін оповідань про цю раду знаходимо у козацьких промисловців на Тору у Слобідщині: турецький цар прислав посла до гетьмана, закликаючи його з усім військом піддатися під його руку, але гетьман того йому відмовив. Він збирав козаків на раду (“круг”) і питався, котрої землі цареві або королеві поклонитися, щоб прийняв їх “у своє царство”. І полковники на раді сказали, що вони хочуть піддатися православному государеві а невірним царям, ні королям служити не хочуть¹⁵⁵.

Всі приведені вище оповідання про раду у турецькій справі виявляються неповні і тенденційні. Про хід нарад дійшли до нас тільки фрагментарні відомості. Турецькі пропозиції обговорювалися дуже основно. Це був важкий момент в житті України, коли народ останніми силами захищався від польської агресії і треба було вирішити остаточно питання, де шукати допомоги, з котрим із сусідів зв’язатися. З оповідань видно, що між старшиною були три партії: одна прихильна союзові з Туреччиною, очолена полковником Джалалиєм, друга, що бажала переговорів з Польщею – під проводом полковника Ждановича, і третя – найсильніша, що всю надію покладала на Росію. Між партіями ішла боротьба, котра з них переможе. Цей факт, що на раді рішено вислати посла до польського короля, поляки розуміли так, ніби то Україна знову хоче піддатися під польську владу. Але насправді це був тільки дипломатичний хід, щоб затримати наступ польських військ на Україну. Не могло бути й мови про те, щоб народ погодився на польську окупацію. Народні маси – рядове козацтво і селянство – мали єдину орієнтацію – на “православного государя” – на Росію. З цими настроями повинна була рахуватися старшина.

За російською орієнтацією ішов також і Хмельницький. Виговський невірно і тенденційно змалював передросійськими послами справу так, немов би Хмельницький був беззастережним прихильником союзу з Туреччиною, і щойно він, Виговський, переконав гетьмана про шкідливість цих зв’язків <21>. Насправді

¹⁵³ Там само. – С. 551.

¹⁵⁴ Там само. – С. 556.

¹⁵⁵ АМГ. – Т. II. – С. 328.

Хмельницький залишився вірний своїм поглядам, з якими виступав ще з 1648 р., – що Україна повинна приєднатися до Росії. І тільки в такому випадку, колиб Росія не захотіла дати допомоги Україні, – він прихилився до союзу з Туреччиною, вважаючи його крайнім злом для України. Ці справжні погляди Хмельницького знав добре і Виговський і говорив про них путивльському вістунові Яцинові: “[...] гетьман того турецького посла відправив до Умані, бо чекає змилювання правдивого царя, а турецькому цареві манить. Жде гетьман своїх післанців: чи не принесуть вони правдиву і повну государевумилость, чи не скаже нам, війську запорізькому бути під своєю високою рукою. Коли ж повна государеваласка до нас з нашими посланцями не прийде, прийдеться нам бути слугами і підданцями турецького царя. Будеце за гріхи наші і по неволі, а нам не обійтися без царя”¹⁵⁶. Те саме говорив і сам Хмельницький Яцинові: “[...] чекають до себе і до всього запорізького війська царської ласки, ждуть своїх післанців¹⁵⁷ – та бачу я те, що царської ласки я до себе не діждуся, що не вийти мені з рук бісурманських невірних. За гріхи мої це діється, доводить мене Бог бути під владою і слугою невірного царя”¹⁵⁸. Ці слова гетьмана Яцин переказав до Москви¹⁵⁹.

Ці слова вияснюють справжнє становище Хмельницького, якого не знали ані поляки, які думали, що він прихилиється під владу польського короля, ані інші сучасники, які вважали його щирим прихильником Порти. Насправді ж вся увага Хмельницького була звернута до однієї мети: привести до союзу України з Росією. Цей союз ішов по лінії прагнень українського народу та виходив із глибоких переконань самого Хмельницького. Виходячи із цієї основної платформи своєї політики, Хмельницький укладав також і свої відносини до Туреччини.

Турецький посол Мегмет-ага, як вище згадано, був відісланий до Умані і перебував там майже місяць. Його вже не закликали на авдієнцію до гетьмана. В цьому часі вернулися з Москви послы запорізького війська Бурлій і Мужилівський, що їздили переговорювати про приєднання України під царську руку. Вони не добули ще формальної згоди російського уряду на це приєднання, але привезли певні відомості, що ця справа вирішена корисно для України. Одночасно приїхали і російські послы, Матвеев і Фомін, і також дали запевнення гетьманові, що готується розрив з Польщею і приєднання України. Ці вісті остаточно розв’язали Хмельницькому руки. Він уже не потребував оглядатися на Туреччину бо мав запевнену підмогу Росії. Тоді вирішено і турецьке посольство відправити. Хмельницький рішився не говорити більше з Мегмет-агою. До Умані поїхав сам Виговський і відправив посла¹⁶⁰. Це була дипломатична зневага, що посла не допущено на прощальну авдієнцію до гетьмана. Хмельницький зробив це, мабуть, тому щоб віддячити султанові за те, що українських послів приймав неприхильно і один з них був навіть арештований.

¹⁵⁶ Там само. – С. 325–326.

¹⁵⁷ Послами до Москви були Бурлій і Мужилівський

¹⁵⁸ АМГ. – Т. II. – С. 325.

¹⁵⁹ Акты ЮЗР. – Т. X. – Док. 1. – С. 1–4.

¹⁶⁰ Оповідання Виговського Матвееву і Фоміну. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 536–537.

XII

В січні 1654 р. була складена у Переяславі угода про приєднання України до Росії. Це була подія історичної ваги, що вирішила майбутнє України. Український уряд для боротьби з Польщею мав уже певного союзника, що міг підпомагати його і військовими силами, і у міжнародних відносинах. Переяславська угода мала також великий вплив на відносини України до Туреччини. Оскільки перше у дипломатичних комбінаціях Порти могла стояти на важливому місці, як союзник України проти Польщі, то тепер вже роль її ставала далеко менша. Маючи запевнену допомогу Росії, український уряд не потребував уже рахуватися з Портою. Тому природним наслідком переяславської угоди було те, що відносини між Україною і Туреччиною стали рідші і холодніші.

Вістки про приєднання України до Росії зробили велике враження в Константинополі. Турецькі політики спершу не вірили цим чуткам. Довгий час чекали на нових послів від Хмельницького. Грек Іван Миколаїв писав у травні 1654 р.: “У них була чутка, що іде до султана посланець Хмельницького і вони чекали його з радістю, – може той посол прийде з тим, щоб султан прийняв козаків у своє підданство, – і це виявилось брехнею”¹⁶¹. Агент Виговського 11. XI. 1654 р. доносив, що султан наказав ханові “[...] присягнути, щоб доставив йому Х[мельницьк]ого живого разом з усіма людьми”^{162, 67*}.

Приєднання України до Росії підняло надії поневолених балканських народів на визволення з турецького ярма. “А греки за те бога молять, щоб бог з’єднав християнство в одне і щоб їм бути блаженним християнським государем і того чекають: як государеві ратні [...]”.

[...] ^{68*}

Сіяуш повідомив також, що давніший великий візир неприхильно ставився до бажань козаків, але новий візир буде йти за порадами його, Сіяуша, і можна сподіватися, що бажання гетьмана сповняться¹⁶³. І справді сам візир, Азем, прислав листа Хмельницькому – але він не зберігся.

Послом від Порти був^{69*} Шагин-ага. Хмельницький про це посольство повідомив російського воєводу Бутурліна: “24 березня [ст. ст. 1655 р.] приходив до нас великий посол Шагін-ага з обітницями своїми поганськими, вимовлявся, що татари без їх відома приходили в допомогу ляхам і нас воювали; але ми їх обітницям не віримо”¹⁶⁴.

Цим посольством Туреччина обновила свої зв’язки з Україною. Богдан Хмельницький вирішив утримувати добросусідські відносини з Портою, головню, щоб через Константинополь впливати на нового кримського хана Мегмет Гірея, щоб увійшов у союз з Польщею і вислав татар нападати на українські землі.

У квітні приїхали до Туреччини нові українські послы Роман Жданович і Яків Челебей^{70*}. Послы чогось то не поступили по дорозі до Сіяуша, і він дуже жалувався на те у листі до Хмельницького¹⁶⁵. <22>

¹⁶¹ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 380.

¹⁶² Буцинский П. И. О Богдане Хмельницком – С. 189.

¹⁶³ Акты ЮЗР. – Т. XIV. – С. 562–564.

¹⁶⁴ Там само. – С. 561.

¹⁶⁵ Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 317–318.

У листі до султана Хмельницький жалуввся на кримських і ногайських татар <23>, що вони, забувши про давню приязнь, увійшли у союз з поляками і воюють Україну, міста палять, пустошать і руйнують; нехай султан велить їх стримати, бо як не стримає, то нехай не жалується на козаків, що вони свої кривди татарам віддячать¹⁶⁶.

Порта була дуже вдоволено тим, що український уряд знову почав переговори, і послів прийнято з великими почестями, кудикраще, як польське посольство¹⁶⁷. Все повторювалися чутки про те, що козацькі чайки готовляться на Чорне море¹⁶⁸, і турки намагалися утримати добрі відносини з Україною.

Головне бажання Хмельницького – вплинути на хана, щоб він не ставився вороже до козаків, – зараз було виконане: до Криму вислано спеціального чауша з султанською грамотою Мегмет Гіреєві¹⁶⁹. Українські послы також заступалися за Лупула, що тоді сидів ув'язнений у Константинополі, і вимагали, щоб султан повернув йому молдавське воєводство, а принайменше визволив з тюрми. Ці заходи мали деякий успіх і великий візир почав ставитися краще до Лупула¹⁷⁰.

Хмельницький доручив також послам продовжити переговори про складення договору про дальші сусідські зв'язки між Туреччиною та Україною. На жаль, цих доручень не знаємо в достовірній формі, а тільки з листа візира¹⁷¹ і з відповіді султана на листа Хмельницького^{71*}. Цей лист із датою вересня 1655 р. зберігся в архіві колишнього міністерства закордонних справ у Москві у польськомуперекладі, а з нього свій переклад дав М. Костомарову статті “Богдан Хмельницький данник Оттоманской Порты?”. Зміст листа такий^{72*}:

“Послы ваші, Роман і Яків, принесли нам поклін і віддали листи ваші, які дбайливо перекладені, високим моїм візиром віддані мені і прочитані при всім моїм сенаті і при мені. В листі^{73*} ви повідомляєте, що Мегмет Гірей хан з'єднався з ляхами і, крім того, з різними людьми нашої землі, з волохами і уграми і воював проти вас, нарушивши свою присягу, а також повідомляли, [що] ви, бачучи довкола себе стільки ворогів^{74*}, були примушені визвати до себе Москву у поміч. Все-таки ви прибігли до нас, щоб ми вас під руку нашу і під оборону прийняли, згідно з давнім листом (вашим). Ми вас, як вірних і прихильних слуг наших, під оборону нашу беремо і обіцяємо помагати вам проти кожного вашого неприятеля. Перше мій візир^{75*} не відчиняв до мене дверей послам вашим, але тепер ви розумівши (достовірно) з листа вашого^{76*}, післали ми в усі наші землі, щоб всі про те знали і, не подаючи в милості^{77*} ніякої причини до незгоди, жили з вами у дружбі, і рук проти вас не підіймали. По всім моїм землям ми оповістили,

¹⁶⁶ Кримські справи 1655 р.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1064–1065.

¹⁶⁷ Звіти Ренігера з 18. V і 3. VI 1655 р.: *Жерела до історії України-Руси.* – Т. XII. – С. 313–314, 349.

¹⁶⁸ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – С. 380; *Жерела до історії України-Руси.* – Т. XII. – С. 346.

¹⁶⁹ Кримські справи 1655 р.; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1065.

¹⁷⁰ *Жерела до історії України-Руси.* – Т. XII. – С. 314, 349.

¹⁷¹ *Буцинский П. И.* О Богдане Хмельницком – С. 190–191.

що запорізьке військо перебуває під нашою рукою, визнаючи вас перед усіма найбіль[ше] вірними^{78*} і прихильними слугами моїми”. Далі султан закликає Хмельницького, щоб тримав твердою рукою свої війська, щоб вони ні морем, ні суходолом не входили у султанські землі; щоб подбав, щоб московські козаки не нападали на турецьку державу, а як хто хотів би воювати, “ви були готові з військом іти на нього”. З свого боку султан обіщував допомогу проти ворогів України.

“Для більшої віри і достовірності ви зажадали від нас присяги, і присяга наша є така: насамперед клянемося^{79*} тим, хто створив з нічого^{80*} землю і небо, і нас усіх, під рукою якого ми всі живемо – клянемося^{81*} і всіма пророками, яких визнаємо як ми, так і ви; хай вони на тому світі стануть свідками на те, що я з усею моєю державою хочу зберегти мою присягу. Ви також, гетьман Богдан Хмельницький з усім військом запорізьким, присягу свою принесли нам на те, що будете нам вірними і прихильними слугами, – як і ми присягу свою вам принесли, що будемо вас мати вірними і прихильними своїми слугами; і так, ви нам вірте, що ми вас за вірних слуг своїх маємо, а ми будемо вірити, що ви бажаєте бути нашими вірними слугами”. Далі султан закликає гетьмана, щоб жив у згоді з ханом, з молдаванами, волохами і уграми. Разом з українськими послами султан посилає свого Шагін-агу і через нього передає Хмельницькому шість кафтанів, “які прийміть прихильно і не забувайте нас”. “Бо як ми читаємо ці чотири книги, Мойсеєм нам подані, на яких і присягу нашу принесли, то ваше посольство сьогодні закінчилося, і раз присягнувши, треба багато літ жити у дружній згоді”¹⁷².

Султанський лист своїм змістом викликає зачудовання. Султан виразно заявляє, що з обидвох сторін був заприсяжений договір: “Ви також, гетьман Богдан Хмельницький з усім військом запорізьким, присягу свою принесли нам на те, що будете нам вірними і прихильними слугами, – як і ми присягу свою вам принесли, що будемо вас мати вірними і прихильними своїми слугами [...]”. Отже, Богдан Хмельницький з запорізьким військом вступив у вазальні відносини супроти турецького султана... Як же цю подію погодити з усею тогочасною політикою Хмельницького: він же довгі роки підготовляв союз України з Росією, у Переяславській умові в січні 1654 року досягнув свого прагнення, виявляв з усім українським народом задоволення цим фактом, добре розумів, що приєднання України до Росії рятує Україну від поневолення Туреччиною – і несподівано в 1655 р. погодився стати турецьким вазалем. Це таке протиріччя, що ніяк його не можна прийняти. Треба критично роз[і]брати джерело, з якого дізнаємося про цю неймовірну подію – султанський лист з вересня 1655 р. <24>

Як вище згадано, цей лист зберігся у старому польському перекладі, яким користувався Костомаров. Давні переклади бували дуже неточні: старі пере-

¹⁷² Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты // Вестник Европы. – 1878. – Т. 6. – Кн. 12. – С. 806–817; його ж. Собр. соч. – Кн. V. – Т. XIV. – С. 611–612. Дещо відмінний, неповний переклад: Буцинский П. И. О Богдане Хмельницком – С. 192–193.

кладчики не мали філологічної освіти і перекладали малозрозумілі орієнтальні документи на здогад, не дуже пильнуючи того, щоб всі слова і фрази перекласти вірно. Які помилки мали давні переклади, вистарчить порівняти старий переклад з XVIII ст. листа султана Могамеда з березня 1651 р. з новочасним науковим перекладом – обидва друковані в “Памятниках...” т. I–II¹⁷³. Так само можна думати, що і переклад султанського листа з 1655 р. може бути помилковий, що зміст його не у всьому вірно переданий.

Далі треба взяти під увагу стилістику турецьких листів – взагалі орієнтальний спосіб вислову. Орієнтальна мова незвичайно квітчаста, витієвата, повна незвичайних фраз, висловів і порівнянь. Прості і звичайні думки в орієнтальних листах висловлюються якось незвичайно круто і незрозуміло. Тому навіть добросовісний перекладчик не все умів справитися з перекладом і передавав деякі місця оригіналу невірно.

Врешті треба нагадати і “правдомовність” турецьких листів, на що ми звернули увагу вже давніше: що турки невірно, тенденційно передавали вислови чужих листів – вкладали в них те, що їм було бажано.

Виходячи з таких міркувань, треба критично поставитися і до султанського листа 1655 р. – до тексту, в якому він до нас дійшов. Переклад листа, який мав у руках Костомаров, був невірний: він передає не те, що було справді в листі^{82*}. В листі йшла мова про *проект* присяги на договір, а перекладчик передає так, немов то присяга вже була складена. Це видно ясно із першої фрази листа, де згадується присяга: “Для більшої віри і достовірності ви зажадали від нас присяги, і присяга наша є така: насамперед клянемося тим, хто створив з нічого землю і небо [...]” і т. д. – Тут цілком очевидне, що султан інформує гетьмана, як буде виглядати текст музульманської присяги. Що це справді так, то виходить із дальшої фрази: “свідчимося і всіма пророками, яких визнаємо як ми, так ви” – тут ще більш яскраво виходить, що це для інформації гетьмана, щоб він не лякався, що прийдеться йому присягати на пророків, яких і він визнає. Коли так взяти справу, то вже видно, що в дальшому тексті є помилка перекладчика. Він перекладав: “Ви також, гетьман Богдан Хмельницький з усім військом запорізьким, *присягу свою принесли* нам [...]” – а в листі, мабуть, стояло: “*присягу свою принесить*”, або щось інше в тому ж змислі. Так само і на кінці листа, мабуть, невірно передана фраза про Мойсеєві книги, “на яких і присягу нашу принесли”.

Отже, аналіз листа виявляє, що польський переклад його був неточний, – що просто перекутив дійсний зміст.

Що наш здогад про те, що у султанському листі йшла мова тільки про проект присяги на договір, не про заприсяження договору вірний, на це доказом може послужити те, що в ніяких інших [джерелах] нема найменшої згадки про складення українсько-турецького договору. Якщо такий договір був би складений, це певно звернуло б увагу дипломатів у Константинополі і вістка про договір знайшлась би у звітах європейських посланників, хоча б у звіті авст-

¹⁷³ [Див. прим. 92 (прим. ред.).]

рійського посланника, що все посилав своєму урядові дуже докладні відомості про українські посольства до Порти. Так само знали б про те польські шляхетські політики, які шукали пильно всього, що могло б скомпромітувати ненавидженого ними Хмельницького. Тим часом ніде ніякої звістки про таку сензаційну для дипломатії подію – немає.

Навпаки, можемо твердити, що Богдан Хмельницький у тому часі не тільки не думав про який-небудь тісний союз з Туреччиною, але навіть передбачував можливість війни проти Туреччини.

В жовтні 1655 р., тобто в часі, з якого походить султанський лист, Хмельницький, разом з союзним російським військом перебував під Львовом. Звідси він вислав свого посла, грека Данила, у посольстві до шведського короля Карла X, і для цього посла складено інструкцію, які справи він має з шведським королем обговорити. В цій інструкції читаємо таке:

“Козаки не можуть існувати без війни, і після закінчення цієї війни з Польщею, просять вашу королівську величність іти проти турків, визволити силу християн від цієї неволі; треба скласти ясні умови як з Москвою, так з іншими державами, що приєднаються, щоб кожний був забезпечений що до своєї участі у цій справі. Коли це буде зроблено, рушимо нашими суднами, а ваша кор[олівська] вел[ичність] сухою дорогою і таким способом виникне недовга і легка, ще невидана війна. Вже з давнього часу бажали ми підняти цю війну, ще під впливом намов венеціян, але перешкоджувала війна з Польщею, бо ми не довіряли королеві Казимирові, що не раз нарушува[в] обіцяний мир”¹⁷⁴.

Ця інструкція свідчить ясно, що Хмельницький залишився вірний своїм давнім переконанням – що треба звести війну з Туреччиною <25>. Довгі роки всю силу і енергію забирала йому війна з шляхетською Польщею: але як тільки ця війна закінчилася і польські війська залишили Україну, Хмельницький зараз вернувся до давніх своїх планів – з’організувати великий союз європейських народів проти мусульманського світу. В інструкції згадано про участь Росії у цій війні – Хмельницький розумів гаразд, що тільки з допомогою російського народу Україна зможе перемогти ненависних “бусурмен”.

До Туреччини, певно, доходили чутки про ці плани Хмельницького. Туреччина не довіряла Україні і почала прихилитися до Польщі. На початку 1656 р. до Польщі приїхав турецький посол¹⁷⁵.

Але зрештою зв’язки між Туреччиною і Україною не перепинилися. Для обидвох сторін потрібні були добросусідські відносини: для Порти, щоб зберегтися від козацьких походів на Чорне море, – для України, щоб за допомогою Туреччини забезпечитися від нападів кримських татар. Час до часу турецькі послы приїздили на Україну, а українські посольства відвідували Константинополь.

Так, в січні 1656 р. був у Чигирині турецький посол – згадує про нього київський митрополит Косів¹⁷⁶; але в яких справах приїздив посол, не знаємо.

¹⁷⁴ АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 91.

¹⁷⁵ Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 369, 392.

¹⁷⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1164.

На початку 1657 р. до Чигирин двічі приїздили турецькі посланники – оповідає про них австрійський агент Маріанович у своїх записках¹⁷⁷.

У березні 1657 р. був висланий до Туреччини як посол чигиринський отаман Лаврин Капуста. Він приїхав до Константинополя 29 квітня, але авдієнції у султана добився щойно 22 травня. Зберігся висланий з ним лист до помічника начальника яничарів, якого прошено, щоб допоміг послові у султанському дворі¹⁷⁸. Між іншими справами він інформував султана про австрійське і польське посольство, що приїздило до Чигирин. Дня 5 червня Капуста дістав прощальну авдієнцію. Знаємо зміст листа, який вислано від Порти до Хмельницького: турецькі політики вітали порозуміння запорізького війська з ханом, обіщували, що вишлють листа до хана, щоб перебував у добрих зв'язках з Україною, просили, щоб козаки не висилали чайок на море¹⁷⁹. Отже, листування велося про ті самі, все актуальні справи забезпечення миру між сусідами. Але про складення тривкого договору між обидвома країнами вже звісток немає.

Одна справа непокоїла Туреччину – близькі зв'язки Хмельницького з трансильванським князем Юрієм Ракоцієм. Порта боялася ускладнень для себе і вимагала, щоб Хмельницький розірвав союз з Трансильванією¹⁸⁰. Коли ж гетьман не виявив охоти послухати цієї поради, султан вислав на кордон, на Дунай, військо під проводом силістрійського паші. Богдан Хмельницький переглянув турецькі плани і в листах до царя Олексія Михайловича, і в переговорах з російським посланником Бутурліним декілька разів остерігав, що з цього може вийти небезпека для України¹⁸¹, [...] ^{83*} <26>

ТЕКСТОЛОГІЧНІ ПРИМІТКИ

^{1*} У машинописі пропущене місце для року

^{2*} У машинописі на цьому місці завершується арк. 4; арк. 5–6 відсутні; розділ II починається з арк. 7.

^{3*} “укр. і поль” дописано над рядком від руки

^{4*} “підтримував особливо близькі зв'язки з гетьманом, може здавна був з ним знайомий” дописано від руки над закресленим “звали “названим батьком” Хмельницького”.

^{5*} Дописано над закресленим “бачив”.

^{6*} Речення дописане над рядком від руки.

^{7*} Рік дописано над рядком від руки.

^{8*} Над рядком дописано рукою І. Крип'якевича: “Лист Мясковськ[ого], X 1648, Пам[ятники] I 3 с. 306; послі в Порті – посол Джалалий – Буци[ський] с. 114”.

^{9*} “отже в тому” дописано над закресленим “це орієнтаційна дата, в якому”.

^{10*} Дописано над закресленим “вестися”.

^{11*} Дописано над закресленим “переговори”.

¹⁷⁷ Там само. – С. 1345.

¹⁷⁸ АЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 216–217 [ДБХ. – Док. 439 (прим. ред.)].

¹⁷⁹ Звіти Ренігера: Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – С. 479, 480, 482.

¹⁸⁰ Звіт Ренігера: Там само. – С. 489.

¹⁸¹ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 565, 578, 586; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1376.

- 12* “зв’язатися з Портою” дописано над закресленим “з Туреччиною”.
- 13* Дописано над закресленим “достойник”.
- 14* Над рядком закреслено надпис від руки “волоського тобто”.
- 15* Над рядком дописано: “Переговори (далі закреслено: “торкалися”) ішли м[а]б[уть] про те, щоб Порта”.
- 16* Далі дописано один рукописний рядок, нерозб.
- 17* “через духовних” дописано над рядком від руки.
- 18* Далі нотатки рукою І. Крип’якевича: “Тур[ецький] посол в Переяславі (II, 1649 ?) – шабля, кор[угва], булава – неправдоподібно Крат[кое] повеств[ование] о М[алой] Р[оссии], 1878, с. 223 [див.: Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического” / Изд. О. Левицкий. – К., 1878. – С. 224 (прим. ред.)]”.
- 19* Слово дописане над рядком від руки.
- 20* “дуже стримане” дописано над “коректне але здержливе”.
- 21* Цілий абзац дописано І. Крип’якевичем від руки; бракує закінчення.
- 22* У машинописі пропущене місце.
- 23* Фраза незавершена.
- 24* Ціле речення дописане І. Крип’якевичем від руки.
- 25* Останнє речення дописане від руки.
- 26* Далі рукою І. Крип’якевича дописано: “с. 19. Хм[ельницький] до Яна Каз[имира]”.
- 27* Дописано над “нав’язати”.
- 28* Дописано над закресленим “довірну”.
- 29* Перед номером примітки викреслено початковий варіант закінчення речення: “– і пізніше вже переговорів з Україною не відновлено”.
- 30* Машинописний аркуш (арк. 25) закінчується рукописним текстом І. Крип’якевича, що є варіантом початку розділу VII: “Переговори Хм[ельницького] з венец[ким] послом не залиш[илися] в тайні перед Пор[тою]. На Укр[аїні] бувало багато купців з Тур[еччини], які, певне, дали (закреслено: “знати про”) вивідатися. Зрештою, Хм[ельницький] ворожнечі не ховав і про неї [далі два слова нерозб.]. Такі пляни, очевидно, занепоко[їли] Порту. В пам’яті турків бу[ли] ще [далі нерозб. слово] походи зап[орожців], які нераз у 300–400 чо[внів] являлись під Конст[антинополем], загрожуючи султ[анській] столиці. В інтер[есах] Тур[еччини] було (закреслено: “не дати”) такі походи [далі нерозб. слово]. Це було прич[иною], що Порта рішила сама навяз[ати] звязки”.
- 31* Далі у тексті стоїть знак питання.
- 32* Дописано над рядком.
- 33* Далі закреслено: “Мурада або”.
- 34* Фраза в дужках дописана від руки.
- 35* Далі закреслено: “Непевною”.
- 36* Фраза “орієнталіст Рипка висловив погляд, що цей лист” дописана над закресленим “який мабуть”.
- 37* Рік дописано над рядком.
- 38* “та товмач Павло” дописано від руки.
- 39* “і австрійський посол у Варшаві Лізоля до Відня” дописано від руки.
- 40* Речення і примітка до нього дописані від руки.
- 41* Речення дописане від руки.
- 42* Далі закреслено: “В Константинополі призначено двір, де мав жити резидент, тобто постійний представник України” (примітка: “«Христианское Чтение», с. 683”). Цю фразу І. Крип’якевич переніс нижче за текстом (див. його прим. 77).
- 43* Над рядком дописано: “очевидці”.
- 44* Речення дописане від руки.

- 45* Дописано над закресленим: “травня”.
- 46* Далі поставлено знак питання.
- 47* Речення дописане від руки на полях.
- 48* Речення дописане на полях машинопису.
- 49* Дописано від руки над викресленим текстом машинопису. “[...] між іншим, від яничарського аґи; згадку про них маємо у відповіді Хмельницького тому ж азі, але про зміст їх гетьман висловлюється дуже лаконічно. [...]”.
- 50* Між машинописними рядками дописано і викреслено рукописні тексти І. Крип’якевича: “Чи справді Хм[ельницький] дістав листа від султана – це сумнівне, гетьман не проминув би його такою короткою згадкою. Мабуть, тут якась помилка”; “Висловлено сумнів, чи був лист султана Хмельницький вислав [далі нерозб. слово]”; “Грушевський висловив сумнів, чи справді Хмельницький одержав листа від султана; але про цей “височайший лист”, присланий Османом, згадує виразно візир Агмед (*Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1541, 1543*). Султан висловлював там згоду прийняти (далі закреслено: “запорізьке”) Хмельницького у підданство”.
- 51* Дописано над закресленим: “цісаря і інших панів”.
- 52* На полях дописано: “Дати текст! (чи “підданство”)”.
- 53* Речення дописане від руки.
- 54* “Хм” дописано над рядком.
- 55* “і немов-то висловлював заяви підданства” дописано від руки над закресленим машинописом “[...] і загально висловлювався про свою прихильність [...]”.
- 56* Збережено дві копії цього машинописного аркуша, у яких далі дописано: “і Ромадан-бея”; однак на одній із копій цю фразу викреслено.
- 57* Дописано над: “травня”.
- 58* У тексті І. Крип’якевича пропущене місце.
- 59* На полях дописано: “Інш[ий] текст Буци[ського], с. 123–124”.
- 59а* У машинописі двічі пропущене місце.
- 60* Дописано над закресленим “але на жаль”.
- 61* “певних звісток, то загально знаємо, що гетьман знову” дописано над “інших вісток і тільки можемо здогадуватися що і тепер – так як давніше, гетьман знову”.
- 62* Далі закреслено: “Російський уряд невдовзі вирішив розірвати мир з Польщею. 19 лютого в Москві зібрався собор історичного значення, собор, який мав вирішити цю справу. На нараді порушено також справу України”. Після цього йде машинописна вставка: “«А запорізький гетьман Богдан Хмельницький б’є чолом государю щоб государ пожалував його для православної християнської віри, зволив би його, гетьмана, з усім військом запорізьким, прийняти під свою государеву високу руку і держати в своїй ласці; коли ж государ милості йому не покаже, то поневолі прийдеться їм учинитися в підданстві турецького султана з кримським ханом разом» [див.: *Латкин В. Материалы для истории Земских соборов XVII столетия (1619–20, 1648–49 и 1651 годов). – СПб., 1884. – С. 86 (прим. ред.)*], – небезпеку що Хмельницький, не маючи іншого виходу [...]”.
- 63* Далі дописка І. Крип’якевича: “Буц[инський], с. 127 – опозиція Гладкого і Гуляницького проти союзу з Тур[еччиною] – (“Летопис[ное] повеств[ование] о Малой России...”, с. 93)” [див.: *Ригельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 211 (прим. ред.)*].
- 64* Далі закреслено машинописний текст: “Оскільки Хмельницький з свого боку не спішився підписувати союз з Туреччиною то навпаки турецький уряд далі робив заходи, щоб приєднати Україну під владу султана. Очевидно, турецькі політики уявляли собі, що Хмельницький після берестецької невдачі і некорисного білоцерківського миру, не маючи ніяких певних союзників, буде примушений прийняти султанський протекторат”.
- 65* Далі дописано від руки: “XII. 1651 султан повідом[ив] Яна Каз[имира] про прийняття в підданство Хм[ельницького]. – Буци[нський], с. 128”.

- 66* Дописано над “Джустиніані”.
- 67* Речення дописане від руки.
- 68* Текст переривається, у машинописі бракує одного аркуша (арк. 71).
- 69* Далі закреслено: “Шагал чи”.
- 70* Спочатку було написано: “нові українські послы, яких знаємо самі імена, Роман і Яків, без прізвищ”.
- 71* Фразу “з листа візира” дописано на полях; далі конспективно дописано вставку для доопрацювання матеріалу: “Лист візира (Буц[инський], с. 190–1) – дати пов[ний] текст: а) послы Жд[анович] і Чел[ебі] були у султ[ана] і “учинились у поддан[стві]” (Хм[ельницький] “об’явив про холопст[о]”); б) поміч хана; в) долуч[ив:] не будутьмор[ем] і суходолом; г) вислані тур[ецькі] послы; д) не пускати на море; е) бути в підданстві – [одне слово нерозб.]; є) не буде війни з Кр[имом], Білг[ородом], Добр[уджею]”.
- 72* Дописка І. Крип’якевича на полях: “NB переклад Буци[ського] с. 192 в дечому повніш[ий]”.
- 73* “листи ваші, які дбайливо перекладені, високим моїм візиром віддані мені і прочитані при всім моїм сенаті і при мені. В листі” дописано над “віддали грамоту в якій ви повідомляєте”.
- 74* Замість “а також повідомляли, [що] ви, бачучи довкола себе стільки ворогів” спочатку було написано “і ви, бачучи довкола себе ворогів”.
- 75* Над рядком дописано: “мої везир”.
- 76* Над рядком дописано: “ваш лист”.
- 77* “в милості” дописано над “вам”.
- 78* Замість “ми оповістили, що запорізьке військо перебуває під нашою рукою, визнаючи вас перед усіма найбіль[ше] вірними” спочатку було написано “я оповістив, що запорізьке військо перебуває під моєю рукою, визнаючи вас більш за всіх інших – вірними”.
- 79* Дописано над “свідчимося”.
- 80* “з нічого” дописано над рядком.
- 81* Дописано над “свідчимося”.
- 82* Далі закреслено: “Це видно із першої фрази уступу про присягу. «Для більшої віри і достовірності ви жадали від нас присяги, і в [...]»”.
- 83* На цьому текст обривається, завершує працю список використаних джерел і літератури, укладений на двох аркушах.